

Tatar Türkçesinde Ölüm Sonrası İnanç ve Ritüelleri İle İlgili Söz Varlığının Temel Unsurları

The Main Elements of Tatar Language Vocabulary Related to Posthumous Beliefs and Rituals

Özge Sönmezler Duran *

Öz
İnsan hayatının geçiş evrelerinden biri olan ölüm konusu Tatar halkının dünya görüşünde çeşitli etkilerle şekillenmiştir. Özellikle ölüm sonrasında gerçekleştirilen uygulamalar ve ritüellerde eski Türk dininin, çeşitli inanç sistemlerinin (Şamanizm, paganizm vb.), İslam dininin ve Hristiyanlığın etkileri bir arada görülür. Bu durum Tatar Türkçesinin söz varlığına da yansımıştır. Bu çalışmada Tatar Türkçesinde ölüm sonrası inanç ve ritüellere dayalı söz varlığı unsurları Tatar edebî dilinde ve ağızlarında tespit edilen kelime ve ifadelerden hareketle bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Türk diline ait kelimeler ve Arapça, Farsça, Rusça alıntılar ortaya konularak söz konusu din veya inanç sistemlerinin Tatar dilinin söz varlığındaki etkileri incelenmiştir. Tematik bir sınıflandırmayla belirlenen dört temel bölümde incelenmiş olan kelime ve ifadeler sayısal verilerden yararlanılarak ele alınmıştır.

* Öğr. Gör. Dr., Afyon Kocatepe
Üniversitesi
o.s.duran@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0791-131X
Afyonkarahisar/ TÜRKİYE

* Dr. Lecturer, Afyon Kocatepe
University
o.s.duran@aku.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0791-131X
Afyonkarahisar/ TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Tatar Türkçesi, söz varlığı, ölüm, inanç, ritüel.

Abstract

The issue of death as one of the transitional stages of human life has shaped the worldview of the Tatar people under various influences. Especially in the practices and rituals performed after death, the influences of ancient Turkish religion, various belief systems (shamanism, paganism, etc.), Islam and Christianity are seen together. This situation is also reflected in the vocabulary of Tatar language. In this study, the vocabulary based on posthumous beliefs and rituals in Tatar language is evaluated with a holistic approach based on the words and expressions identified in Tatar literary language and dialects. Words belonging to the Turkish language and Arabic, Persian, Russian quotations were examined and the effects of these religions or belief systems on the vocabulary of the Tatar language were analysed. The words and expressions examined within the scope of four basic sections determined by a thematic classification were handled by making use of numerical data.

Keywords:

Tatar language, vocabulary, death, belief, ritual.

Başvuru/Submitted: 25/01/2025

Kabul/Accepted: 01/05/2025

Makale Bilgileri

- Atıf:** Sönmezler Duran, Ö. (2025). Tatar Türkçesinde Ölüm Sonrası İnanç Ve Ritüelleri İle İlgili Söz Varlığının Temel Unsurları. *Selçuk Türkiyat*, (65): 155-179. Doi: 10.21563/sutad.1626676
- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
- Katılımcı Rızası:** Katılımı yok.
- Mali Destek:** Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
- Çıkar Çatışması:** Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Telif Hakları:** Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
- Değerlendirme:** İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
- Benzerlik Taraması:** Yapıldı – iThenticate.
- Etik Beyan:** sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
- Lisans:** Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Citation:** Sönmezler Duran, Ö. (2025). Tatar Türkçesinde Ölüm Sonrası İnanç Ve Ritüelleri İle İlgili Söz Varlığının Temel Unsurları. *Selçuk Türkiyat*, (65): 155-179. Doi: 10.21563/sutad.1626676
- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
- Informed Consent:** No participants.
- Financial Support:** The study received no financial support from any institution or project.
- Conflict of Interest:** No conflict of interest.
- Copyrights:** The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
- Assessment:** Two external referees / Double blind.
- Similarity Screening:** Checked – iThenticate.
- Ethical Statement:** selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
- License:** Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Toplumların insan hayatındaki geçiş evrelerinden biri olan *ölüm* konusuna bakış açısı din, mitoloji, yaşanan coğrafya gibi unsurlarla şekillenir. Gizemli ve korkulan yönleriyle ölüm her toplumda çeşitli gelenek ve ritüellerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ölen kişiyi son yolculuğuna uğurlama ritüelleri, ölen kişinin ruhu ile ilgili inanışlar, ölüm fikrinden doğan korkular vb. hususlar ölüm ile ilgili ritüellerin temelini oluşturmuştur. Bu inanç ve ritüellerin izleri toplumların söz varlığında da kendini göstermiştir.

Pek çok dilde ve lehçede olduğu gibi Tatar Türkçesinde de ölüm ile ilgili inanç ve ritüellere dayalı zengin bir söz varlığı bulunmaktadır. Bu söz varlığının temelini Tatar halkının bugüne kadar kabul ettiği dinlere ait terimler, halkın inanç sistemi temelinde şekillenmiş ritüeller ve bunlarla ilgili kelimeler oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinde ölüm sonrası inanç ve ritüellere dayalı söz varlığı İslamiyet öncesinde benimsenen din veya inanç sistemlerinden gelen gelenekler, İslam dini ve bazı grupların mensup olduğu Hristiyanlık temelinde şekillenmiştir.

Tatar halkının dinî dünya görüşünün Doğu'nun, özellikle de İslam düşüncesinin bir aracısı olan Arap-Fars kültürünün etkisi altında geliştiği görülür. Bununla birlikte İslam dininin kabulünden önce Tatarların ataları tarafından benimsenen eski bir Türk inancı olan Tengriciliğin de bu dünya görüşünde etkili olduğu kabul edilir (Mirhayev & Gumerov, 2017, s. 15). İslamiyet'in kabul edilmesine rağmen bu eski inanç sistemine ait izler Tatar halkının geleneklerinde, ritüellerinde ve bunlara dayalı söz varlığında yaşamaya devam etmektedir.

İdil Bulgarlarının oldukça erken bir dönemde, 10. yüzyılda İslamiyet'i benimsedikleri ve bu dine ait terimlerle de oldukça erken karşılaştıkları bilinir.

IX. yüzyıl sonlarına doğru, Türkistan'dan ve diğer İslam dünyasından İdil'e gelen tüccarların tesiri ile buralarda İslam dini ve kültürü yayılmaya başlamıştır; o derece ki 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında Müslüman olanlar artmış ve Bulgar hanı Almış'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle burası İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti olmuştur. (Kurat, 1972, s. 115).

Fedorova (2004, s. 8-9), İslam dininin Bulgar Devleti'nde resmî din olarak kabul edilmesinin çeşitli değişimleri beraberinde getirdiğini ifade eder. Orta Asya, İran vb. ile olan ticari, kültürel etkileşimin Bulgar-Tatar diline ve Altın Ordu ile Kazan Hanlığı döneminde ise Tatar Türkçesine Arapça ve Farsça kelimelerin girmesinde etkili olduğunu kaydeder. Söz konusu kelimelerin asırlar boyu şekillenerek halkın diline yerleştiğini, hatta bazılarının Tatar Türkçesinin fonetiğine uyum sağladığını ve kaynak dildeki anlamlarını da değiştirdiğini vurgular.

Tatar Türkçesinin söz varlığında İslam dininin etkisi 10. yüzyıldan bu yana devam etmektedir. Dinî söz varlığında en fazla İslamiyet'in etkisinin olduğu kabul edilse de Hristiyan dinini benimseyen Kreşin Tatarlarının kelime hazinesinde Hristiyanlığa ait unsurları fazlaca görmek mümkündür. Ahunzyanov (1968, s. 87), 16. yüzyılda tüccarlarla birlikte misyonerlerin de Volga bölgesine geldiğini ve bu kişilerin Rus olmayan nüfusu Hristiyanlaştırmayı amaçladıklarını kaydeder. Ortodoks

Hristiyanların dilinin sözlü ve yazılı olarak yerel halkın diline tercüme edildiğini belirtir. 1802'de ilmihal, itikat ve on emirin tercümesi ve basımı hakkında kararnamenin de çıkarıldığını, bu yolla Rus Hristiyan kültürüne ait çok sayıda nesnenin ve adlandırmanın Tatar diline girdiğini ifade eder. *Këreşënnë, Tël Üzëncëlëklërë hem Yola İcatı* adlı çalışmada da Tatarların Hristiyanlaştırılmasının 1552 yılından sonraki süreçte gerçekleştiği belirtilir. Bununla birlikte bu görüşün aksini savunan çalışmaların da yapıldığı ve Kreşinlerin bazılarının daha önceki devirlerde zaten Hristiyan olduklarına dair tartışmaların olduğu ifade edilir (Bayazitova, 1997, s. 4). Bu tartışmalardan ayrı bir şekilde Kreşin Tatar ağızlarının söz varlığını değerlendirecek olursak onların dillerinde ve kültürlerinde hem eskicil öğeleri koruduklarını hem de Hristiyanlıktan gelen unsurları bulundurdıklarını söylemek mümkündür (Bayazitova, 1997, s. 5; Timërgalin, 2017, s. 149). Kreşinlerde ölüm sonrası inanç ve ritüellerinin adlandırılmasında da bu unsurlar etkili olmuştur.

Türk dilinin eski unsurlarını koruyan diğer alan Sibiry Tatar ağızlarıdır. Onların bu yönü çoğunlukla İslamiyet'i daha geç kabul etmeleriyle ilişkili görülür.

Bugünkü Tobol-İrtiş (Tümen, Tobol, Tara) Tatarlarının ataları, İslam dinini İdil boyu Bulgarlarına nazaran beş-altı asır daha sonra, ancak XIV. asır sonlarında kabul etmişlerdir. Sibiry Tatarlarının bir grubunu teşkil eden Baraba Tatarları arasında ise İslamiyet ancak XVIII. asırda yayılmaya başlamıştır. Bu devre kadar orada esasen Mecusilik¹ hüküm sürmüştür. Bu mezhepteki Tatarlar ve Kazaklar, şamanları kam diye adlandırmışlardır. Sibiry Tatarlarının dinî inançlarında, İslam dinini kabul eden başka halklarda da görülen, İslam'dan evvelki dinlerin (Zerdüştlük, Animizm, Fetinizm vb.) kalıntıları korunmuştur. (Veliyev, 1996, s. 119).

Bununla birlikte İnan (1976, s. 236-237), Batı Sibiry'nın IX. asır başlarından beri İslam ülkesi olan Bulgar Hanlığı ve VIII. asırdan beri Müslüman olan Harezmi ile ticari münasebetlerinin olduğunu da belirtir. *Sibiry Tatar Türkçesi* adlı çalışmada da Sibiry Tatar Türkleri Sibiry'da yaşayan Türk boyları içinde İslami geleneklerin en fazla benimsenip yaşatıldığı boylar arasında gösterilir (Alkaya, 2021, s. 70). Bu hususlar Sibiry Tatarlarının söz varlığında İslamiyet'in ve İslam öncesi inanç sisteminin etkisinin bir arada görülebileceği, özellikle İslamiyet'i daha geç kabul eden gruplarda eskicil unsurların daha fazla korunabileceği fikrini destekler niteliktedir.

Tatar Türkçesi ağızlarının eskicil unsurları koruduğu, özellikle birbirinden farklı etkilerle şekillenen grupların söz varlığı bakımından edebî dile göre oldukça zengin bir malzeme sunduğu görülür. Tatar Türkçesinde ölüm sonrası inanç ve ritüellerine dayalı söz varlığı unsurlarının temelinde de bu çeşitliliğin ve zenginliğin izlerini görmek mümkündür. Buradan hareketle çalışmada bu alana dayalı söz varlığı hem Tatar edebî dili hem de ağızlar bakımından bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiş, bu alandaki temel kelime ve ifadeler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tespit edilen kelime ve ifadelerin köken bilgisine de kısaca yer verilmiş; Türk diline ait kelimeler ile Arapça,

¹ Devletşin (1999, s. 58), eski Türklerde Mecusilik inancının kendine özgü özelliklerinin bulunduğunu ve onun en temel özelliğinin tek tanrılı dine, monoteizme yakınlaşmak olduğunu belirtir. Eski Türklerdeki Mecusiliğin diğer ilkel Mecusi dinlerden ayrılarak Tengricilik olarak nitelendirilebileceğini ifade eder.

Farsça, Rusça vb. dillerden alıntılar tespit edilmiş ve bu kelimelerin Tatar Türkçesinin söz varlığına hangi etkilerle (Tengricilik, İslamiyet, Hristiyanlık gibi dinler; paganizm, Şamanizm gibi inanç sistemleri; diğer milletlerle veya kültürlerle etkileşim vb.) yerleştiği değerlendirilmiştir. Söz varlığı unsurlarının ortaya çıkış sürecinde etkili olan geleneklere, ritüellere ve mitolojik unsurlara da yeri geldikçe değinilmiştir. Tatar Türkçesinde ölüm sonrası inanç ve ritüelleri ile ilgili söz varlığı unsurları *Tatar Türkçesinde Defin Törenleri ve Ritüelleri ile İlgili Söz Varlığı*, *Tatar Türkçesinde Yas Ritüelleri ile İlgili Söz Varlığı*, *Tatar Türkçesinde Mezar ve Mezarlık Kavramları ile İlgili İnanç ve Ritüellere Dayalı Söz Varlığı*, *Tatar Türkçesinde Ölen Kişileri Anma Törenleri ile İlgili İnanç ve Ritüellere Dayalı Söz Varlığı* başlıkları altında tematik olarak incelenmiştir. Söz konusu bölümlerde tespit edilen kelime ve ifadeler sayısal verilerle ortaya konularak değerlendirilmiştir.

1. Tatar Türkçesinde Defin Törenleri ve Ritüelleri ile İlgili Söz Varlığı

Tatarlarda defin öncesinde cenazenin başında bekleme, ölen kişinin yanında oturarak geceyi geçirme geleneği görülür. Bu gelenek Tatar Türkçesinin söz varlığına *közet-*, *tönet-*, *tönnet-* (Astrahan ağ.) (Bayazitova, 2002a, s. 183), *tön sakla-* (Orta Ural ağ.) (Bayazitova, 2002b, s. 247), *ülək sakla-*, *söyek* [<ET *sünük*] *sakla-*, *tönetkelə bar-* (Sibiry ağ.) (Bayazitova, 2001, s. 179), *söyek qarawilla-* [<Moğ. *karağul*] (Sibiry ağ.) (Bayazitova, 2015, s. 39) gibi Türk dilinin tarihî dönemlerine uzanan kelime ve tabirlerle yansımıştır. Bununla birlikte *meyət* (<Ar. *meyyit*) kelimesiyle kurulan tabirler de yaygındır: *meyət sakla-*, *meyət kötkelə bar-* (Sibiry ağ.) (Bayazitova, 2001, s. 179); *meyət qarawilla-*, *meyət kiçle-* (Perm ağ.) (Bayazitova, 2015, s. 39, 41). İslamiyet'in etkisiyle dile yerleşen kelimelerden biri olan *meyət* Tatar edebî dilinde "ölu, ölen kişinin vücudu" (TTAS, 2018, s. 147) anlamıyla aktif söz varlığı içinde yer alır. Konuşma dilinde "sıkıcı, ürkütücü sessizlik" için kullanılan *meyət cıkkan yort/öy kēbēk* (*töslē, şikēllē*) [cenaze çıkan ev gibi] (TTAS, 2018, s. 147) tabiri de bu durumu destekler niteliktedir.

Cenazeyi yıkama eylemi İslam dini kurallarına göre gerçekleştirilir. Bu eylem için *meyət yuv-* tabiri yaygın olarak kullanılır. Cenazeyi yıkama ile ilgili Astrahan, Perm, Tav Yagı, Nokrat, Sibiry ağızlarında *su alıp kaytuw* adı verilen bir ritüel kayıtlıdır. Cenaze güneş doğmadan önce kova ile alınan ve üstü beyaz bir örtü ile örtülerek getirilen su ile yıkanır (Bayazitova, 2015, s. 83-85).

Ölen kişinin defin için hazırlanması sırasında *kefen* (<Ar. *kefen*) kullanılır. Kelime Tatar Türkçesi ağızlarında fonetik varyantlarıyla yaygındır: *kipēn*, *kifēn* (Mişer ağ.), *kebēn* (Sibiry ağ.), *kepēn* (Perm ağ.) vb. *Kefēn* kelimesinin yanında Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde *aḥiret külmegē* "ilk kat kefen" tabiri de bulunur (TTAS, 2015, s. 257). Orta ağız grubu ve Mişer ağızlarında *aḥiret* (<Ar.) *külmegē* (Bayazitova, 1992, s. 254) olarak görülen tabirin Astrahan ağzında *aḥiret külegē*, *aḥiret yavlığı*, *aḥiret ıstıanı* (Bayazitova, 2002a, s. 187) gibi varyantlarına rastlanır. Ramazanova (2002, s. 56), Kreşin ve Mordva-Karatay ağızları hariç Tatar ağızlarında bu tabirin bulunduğunu ve Perm ağzında *oçtomak külmegē*, Sibiry ağızlarında *oçmaḥ köylek* şeklinde de ifade edildiğini kaydeder. Bu ağızlarda söz konusu adlandırmada *aḥiret* kelimesinin yanında *oçmaḥ* (<ET *uçmak* "cennet") kelimesinin de kullanılması onların eski unsurları korumaya devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Sibiry ağızlarında rastlanan *tunnıḥ* (Bayazitova,

2001, s. 181) “kefen” kelimesi de bu fikri destekler niteliktedir. Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde *tunlık* kelimesi “kıyafet dikmek için materyal” (TTAS, 2015, s. 799) anlamıyla kayıtlıdır. Sibiryaya ağızlarında bu kelimenin dinî terminoloji içinde kullanıldığı görülmektedir.

Sibiryaya ağızlarında kefenle ilgili olarak iğne verme ritüeline rastlanır. Bu ritüel kefen diken akrabaya, eşe dosta sadaka olarak iğne dağıtma şeklinde görülür ve *ëne öle-* (Tobol ağ.) olarak adlandırılır (Bayazitova, 2015, s. 106). Bu ritüelin Türk dilinin eski devirlerine uzanan *ëne* [<yigne “iğne” (EUTS, 2021, s. 296)] ve *öle-* [<üle- “parçalamak, bölmek, taksim etmek, paylaşmak” (EUTS, 2021, s. 272)] kelimeleriyle adlandırıldığı görülür.

Cenazeyi taşımak için tabut kullanılır. Tatar edebî dilinde *tabut* (<Ar. *tābūt*) şeklinde kullanılan bu kelime ağızlarda *tabut*, *dabut* (Astrahan ağ., Kreşin ağ., Mordva-Karatay ağ.) (Bayazitova, 2015, s. 94) şeklinde bulunur. Tabut sadece cenazeyi taşımak için kullanılan bir araç değildir. Hristiyan dinini benimseyen Tatarlar ile Astrahan Tatarlarının cenazeyi tabuta koyarak gömdüğü bilinir (Bayazitova, 1992, s. 257). Kreşinlerde tabut için *gırup* (<Rus. *grob*) kelimesine de rastlanır ancak Kreşin ağızlarında daha çok *tabut* kelimesinin kullanıldığı kayıtlıdır (Bayazitova, 1997, s. 133).

Cenazeyi evden çıkarırken “La-ılahe-illallah” demek *tehlıyl* (<Ar.) *eyt-* olarak adlandırılır ve ağızlarda *teliyl*, *tehlıyl* (Orta ağız grubu ve Sergaç ağ., Kuznetsk ağ., Çüpreli ağ.), *teliyl tart-* (Sibiryaya ağ., Çüpreli ağ.) şeklinde bulunur (Bayazitova, 2015, s. 381). Astrahan ağzında bu dua için *çenaza* [<Ar. *cenāze*] *ukı-* (Bayazitova, 2002a, s. 189) tabiri de kullanılır. *Tehlıyl* kelimesi dinî bir terim ve cenaze merasimlerinin bir parçası olarak Tatar edebî dilinde de kayıtlıdır (TTAS, 2019, s. 490).

Ölen kişi gömülmeden önce kılınan namaz *çenasa naması* [<Ar. *cenāze* + Far. *namāz*] “cenaze namazı” (Sibiryaya ağ.) (Bayazitova, 2001, s. 185); “mezarlıkta namaz kılıp cenazeyi mezara koymak” ise *çenaza naması indër-* (Temnikov ağ.) (Bayazitova, 2003, s. 161) şeklinde adlandırılır. Tatar edebî dilinde *çenaza*, “ölen kişiyi İslam dinine göre gömme; cenaze namazı; naaş” anlamlarıyla bulunur (TTAS, 2016, s. 309-310).

Tatar edebî dilinde cenazeyi gömmek için *cırle-* “yere, mezara gömmek” (TTAS, 2016, s. 356), *küm-* “gömmek” (TTAS, 2017, s. 573), *ozat-* “uğurlamak; ölen kişiyi mezarlığa götürüp gömmek vb.” (TTAS, 2018, s. 383) kelimeleri kullanılır. Ağızlarda *ülë tık-* (Tav Yagı Kreşin ağ.) ve tarihî devirlerden gelen bir tabir olduğu düşünülen *ülëk yeşër-* (Glazov ağ.) (Bayazitova, 2015, s. 14, 62) gibi ifadelerle rastlanır. Ölü gömme ile ilgili adlandırmalarda çoğu zaman Türk dilinin tarihî devirlerinden bu yana yaşayan kelimeler bulunmaktadır.

Cenaze merasimlerinde gerçekleştirilen ve eski inanışlara dayandığı düşünülen bir ritüelin Tatarlar arasında yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Tatarların bazı gruplarında cenaze töreninde *yırtış* [<yırt-(ı)ş; *yırt-* (EUTS, 2021, s. 295)] adı verilen kumaş parçaları dağıtma ritüeline rastlanır. Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde etnografik söz varlığının bir parçası olarak gösterilen *yırtış*, “düğün hediyesi olarak verilen kumaşı bağıra çağıra yırtma geleneği” (TTAS, 2016, s. 248) anlamıyla kayıtlıdır. Ağızlarda bu kelimenin bir cenaze töreni ritüelini anlattığı görülür. *Yırtış* (Hvalın ağ.) “cenazeyi gömerken yırtıp paylaşmak için hazırlanan kumaş”, *cırtkış* (Kazan Ardı

Layış ağ.) “cenazeyi getiren kişilere verilen havlu ya da kumaş parçaları”, *cırtış* (Tav Yagı ağ.) “cenazenin üzerinde yırtılıp dağıtılan kumaş veya havlu” anlamlarındadır (Bayazitova, 2015, s. 116-117). Sibiry ve Astrahan Tatarlarında da ölen kişinin kefeninden ya da kalan kıyafetlerinden kumaş parçaları dağıtıldığı, buna *tenrë birlëk*, *tenrëge birlëk* tabirlerinden geldiği düşünülen *tiberlëk*, *teberlëk* adının verildiği ve başka ağızlarda bu tabirlere rastlanmadığı bildirilir (Bayazitova, 2015, s. 13). Kumaş parçası dağıtma ya da hediye etme ritüeli İslam öncesi geleneklerin kalıntısıdır. Anohin (2006, s. 40), kurban ayinlerinde şamanların hediye olarak bazen para veya kurbanlık hayvanın etinin bir kısmını bazen de birkaç arşınlık kumaş parçası aldıklarını belirtir.

Cırtış veya *tiberlëk* yanında *tëgercëp* adı verilen kendir ya da pamuktan yapılmış ip dağıtma ritüeline de rastlanmaktadır. Tav Yagı Kreşinlerinde, Sibiry Tatarlarında çeşitli ritüellerle bağdaştırılan bu ipin kefen dikerken kullanıldığı, artanın ise dağıtıldığı kayıtlıdır (Bayazitova, 2015, s. 12). Tatar edebî dilinde de bulunan *tëgercëp*, “sert iplik” anlamında ve eski Tatarcada *diger cëp* (*diger* <Far. *diger* “ikinci kez; başka; ayrıca”) şeklinde gösterilir. Daha sonraları Tatarların bunu *tëger cëp* “diker ip” olarak anladıkları ve komşu halkların da kelimeyi tercüme yoluyla aynı anlamla dillerine aldıkları belirtilir (TTES, 2015, C. II, s. 250).

Tatar edebî dilinde yaygın olarak kullanılan, hastalıkları iyileştirme, kötü ruhları kovma gibi özellikleriyle pek çok ritüelde önemli yer tutan *artış* “ardıç” [<ET *artuç* (EUTS, 2021, s. 21)] defin ritüellerinde farklı yönleriyle karşımıza çıkmaktadır. *Tatar Mifologiyesë- Ėntsiklopëdik Süzlëk* adlı çalışmada ardıç ağacının kendine özgü özellikleri sebebiyle (sürekli yeşil olması, kokusu vb.) ölümsüzlük fikrini yansıttığı belirtilir. Çok eski zamanlardan beri farklı halklarda ölen kişiyi evden çıkarırken ve gömerken ardıç budakları yakma geleneğinin yaşadığı ifade edilir (Urmançë, 2008, s. 119). Bu ritüeli yansıtan *artış ağaç yandıruv* (Nokrat ağ.) tabiri ölen kişiyi gömmeden önce de gömdükten sonra da bu ağacı yakma, tütsüleme geleneğini anlatır (Bayazitova, 2006, s. 114). Söz konusu ritüel İslam öncesi inançlara dayanmaktadır. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* adlı çalışmada kanlı kurban töreninde ardıç ağacı dalları ile tütsüleme geleneğinin gerçekleştirildiği kaydedilir (Anohin, 2006, s. 37). Bu ritüel Tatarlarda sadece ağacı yakma, tütsüleme geleneği ile sınırlı kalmaz. Bayazitova (2015, s. 16), cenaze gömüldükten sonra mezarın başına ardıç ağacından kazık dikildiğini, bu ağacı dikmenin sevap olduğuna inanıldığını belirtir.

Ölü gömme geleneklerinin bir parçası olan ve defin işleminin hemen sonrasında gerçekleştirilen ritüellerden biri de başka hastalık ya da ölümlerin olmaması için cenazenin çıktığı evi kapı dibinden köşelere kadar yıkamadır. Bu ritüel için ağızlarda *meyët çıkkın öynë yuv*- (Mişer ağ.) tabiri yaygındır (Bayazitova, 2015, s. 155-156).

Kreşinlerde cenaze gömüldükten sonra onun yattığı yerde toplanıp geceyi geçirme, çeşitli ezgiler söyleme ritüeli *urun sakla*- (Tüben Kama Kreşinleri ağ.), *tüşek sakla*- (Nogaybek ağ.) olarak adlandırılır (Bayazitova, 2015, s. 50). Ritüelin Türk dilinin söz varlığında bulunan ve Eski Türkçe dönemine kadar uzanan *orun*, *tüşek*, *sakla*- gibi kelimelerle ifade edildiği görülmektedir.

Kişi ölüp defnedilse de onun canı ebedidir. Tatarlarda ölen kişinin canının kelebek olup eve döneceği inancı vardır. Bu inanış “can kelebeği” anlamındaki *can kübelegë*

(Kazan Ardı ağ., Tüben Kama Kreşinleri ağ.), *canpapa* (Nokrat ağ.) (<*can*+ Udm. *papa* “kuş”) (Bayazitova, 1992, s. 279-280) tabirlerini doğurmuştur. Can değerli olduğu için halk tarafından güzel bir böceğe benzetilir ve cenazenin çıktığı evin etrafında kelebek uçtuğunda merhumun canının uçup geldiği fikri ortaya çıkar (Mehmütov, 2008, s. 369). Far. *cân* kelimesi Tatar edebî dilinde, ağızlarda ve deyimlerde yaygın olarak kullanılır. *Can kübelegë* ve *canpapa* tabirleri ağızlara özgü görünmektedir.

2. Tatar Türkçesinde Yas Ritüelleri ile İlgili Söz Varlığı

Tatar Türkçesinde yas ritüelleri ile ilgili söz varlığının temelini Türk dilinin eski devirlerine kadar uzanan kelimeler oluşturmaktadır. Özellikle Tatar halkının eskicil unsurları koruyan gruplarında İslam öncesi yas ritüellerinin ve bunlara dayalı söz varlığının da korunduğu görülmektedir. Bakirov (2008, s. 87), ölü gömme ritüellerinin İslamiyet ile birlikte değiştiğini ancak bazı geleneklerin Mecusilik döneminden bu yana yaşadığını belirtir. İbn Fadlan’ın yazılarına göre eski Bulgar Türklerinde cenazeyi gömme esnasında *sıktavçılar*ın bulunduğunu kaydeder. İslamiyet’in tesiriyle bu geleneğin Tatarlarda unutulduğunu ancak Kreşinlerde, Sibiry Tatarlarında, Astrahan Tatarlarında korunduğunu ve onlarda kabirlerde ritimli veya eski gelenekleri yansıtan doğaçlama koşmalar söyleyip ağlama geleneğinin yaşadığını belirtir. *Gomërnëñ Öç Tuyı- Tatar Halkının Gaile Yolları* adlı çalışmada da biri öldüğünde bağırıp koşmalar düzme geleneğinin Tatar halkında genel olarak görülmediği vurgulanır. Bununla birlikte Astrahan Tatarlarında, Sibiry Tatarlarında, Kreşinlerde bu eski geleneğin bugün de yaşadığı belirtilir (Bayazitova, 1992, s. 281-282). Tatar halkının bazı gruplarında yaşamaya devam eden bu ritüel, onu anlatan kelimelerin de tarihî devirlerden bu yana dilde varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Türk dilinin eski devirlerine uzanan, Orhun yazıtlarında *sıgıt*, *sıgıtçı*, *sıgta-* (Aydın, 2014, s. 185), eski Uygur Türkçesinde *sıgıt*, *sıgta-*, *sıgtaş-* (EUTS, 2021, s. 202-203) gibi türemiş biçimleriyle kullanılan bu kelimeler bugün Tatar Türkçesinde de yaşamaktadır. *Sıkta-* kelimesinin Nogaybek Kreşinlerinde, bazı Mişer Tatar ağızlarında “ağlamak” anlamını koruyarak yaşamaya devam ettiği görülür (Bayazitova, 1986, s. 164). Sibiry Tatar Türkçesinde *sıgıt*, *sıkta-* ve “ağlak” anlamında *sıktağ* (Tumaşeva, 1992, s. 196) kelimeleri kullanılmaktadır. Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde de yas törenleriyle ilgili anlamlarını koruyan *sıgıt*, *sıgıtçı* ve “ağlak” anlamıyla ağ. *sıktağ* kelimeleri kayıtlıdır (TTAS, 2019, s. 260-261, 277). *Sıkta-* ise *sıkra-* ile aynı anlamda olup “hafifçe bağırmak, inlemek; *mec.* kaygılanıp üzülme” (TTAS, 2019, s. 277) gibi anlamları karşılamakta ve yas törenlerindeki bağırarak ağlama ritüelinden uzaklaşmış görünmektedir.

Astrahan Tatarlarında ölen kişinin yanında ağlama eyleminin *cıla-* fiilinin yanında *buzla-* fiili ile de anlatıldığı görülür. Eski devirlerde bu görev için *buzlavçı* adı verilen kadınların çağırılması ritüelinden söz edilir (Bayazitova, 2015, s. 498). *Buzla-* “yüksek sesle ağlamak; bağırmak, kükremek” fiili *baz* “kahramanca tartışma, meydan okuma” (<ET *baz* “itaat eden düşman”) kelimesine dayandırılmıştır (TTES, 2015, C. I, s. 149-150, 212). Tatar edebî dilinde ise *buzla-* “sıkıntılı ses ile uzun uzun bağırmak (deve hakkında); *mec.* inlemek, ağlamak, sızlamak” anlamlarıyla kullanılır (TTAS, 2015, s. 604). *Cıla-* [<*yıla-*, ağ. *cıla-* < *yığla-* (TTES, 2015, C. I, s. 253), ET *ığla-* “ağlamak” (EUTS, 2021, s. 85)] ise Tatar edebî dilinde daha çok *yıla-* şeklinde görülen yaygın bir fiildir.

Kreşin Tatarlarında cenazeyi çıkarırken ve mezarlığa götürürken söylenen dinî şiirler, dilekler, dualar *batışka* (<Rus. *batyuška* “baba”) *küwësə* veya *iman küwësə* olarak adlandırılır (Bayazitova, 1992, s. 284). *Küw*, ET köğ “şarkı, türkü” (EUTS, 2021, s. 114) kelimesidir. Söz konusu tabirin hem İslam diniyle birlikte dile yerleşen *iman* (<Ar.) hem de Hristiyanlığın etkisiyle alınan *batışka* (<Rus.) kelimeleriyle kurulduğu görülmektedir. Bu ritüel farklı dinlere ait terminoloji ile Türk diline ait bir kelimenin birleştirilmesi yoluyla adlandırılmıştır.

Eski Türkçe dönemine uzanan kelimelerle ifade edilen, eski inançların izlerini taşıyan geleneklerden biri de eskicil unsurları korudukları bilinen Astrahan Tatarlarında görülen *kër totuv* ritüelidir. Bayazitova (2002a, s. 206-208), bu ritüeli “ailede biri ölünce bir yıl boyunca yas hâlinde olmak” şeklinde açıklar. Bu süreçte siyah kumaşlardan kıyafetler giyildiğini, dışarı çıkılmadığını, düğünlere gidilmediğini kaydeder. Kişinin öldüğü gün yakınının üzerinde hangi kıyafet varsa bu kıyafetin bir yıl boyunca çıkarılmadığını, yırtılıp eskiyene kadar yıkanıp tekrar giyildiğini ve bu ritüelin *qara kiy-*, *kër kiy-* olarak da adlandırıldığını belirtir. Bir yıl geçince bu üzüntülü hâlden çıkma ritüeline ise *aqlıq bir-*, *aqlıqqa çık-* adı verilir.

3. Tatar Türkçesinde Mezar ve Mezarlık Kavramları ile İlgili İnanç ve Ritüellere Dayalı Söz Varlığı

Tatar Türkçesinde mezar için *gür* (<Far. *gūr*) ve *kabër* (<Ar. *qabr*) kelimeleri yaygın olarak kullanılır. *Gür*, Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde “kabir; *mec.* ölüm” (TTAS, 2016, s. 118); *kabër* ise “cenazenin gömüldüğü yer, mezar; *mec.* ölüm” (TTAS, 2017, s. 20) anlamlarıyla kayıtlıdır. Dinî terminoloji içinde yer alan bu kelimeler Tatar Türkçesinin söz varlığında eş anlamlı olarak kullanılır (Yusupova, Nebiullina, Dënmöhömetova & Mögtesimova, 2010, s. 169). Söz konusu kelimeler ağızlarda da fonetik varyantlarıyla yaygındır: *Gür* “kabir”, *gür iyəsə bul-* “ölmek”, *kabër* (Orta ağız grubu, Mişer ağ.), *hebër* (Kuznetsk ağ., Sergaç ağ., Temnikov ağ.) (Bayazitova, 1992, s. 259-260); *kabër*, *gür* (Astrahan ağ.) vb. (Bayazitova, 2002a, s. 189). Ağızlarda bu kelimelerin Ar. *şadaqa* ile oluşturduğu *kabër sadakası*, *gür sadakası* (Bayazitova, 2002a, s. 189, 194) gibi tabirlere de rastlanır. Ölen kişinin günahlarının bağışlanması için yakınları tarafından verilen sadakayı anlatan bu terimler Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde dinî terim olarak nitelendirilir (TTAS, 2016, s. 120; TTAS, 2017, s. 21). Bununla birlikte tek başına yaygın kullanılan *gür* kelimesinden türemiş *gürle-* “ölmek, mezara girmek; gömmek”, *gürlək* “mezarlık” kelimelerinin sözlüklerde eskimiş kelimeler olarak yer aldığını belirtmek gerekir (TTAS, 2016, s. 119).

Tatar Türkçesinde “mezarlık” *zirat* kelimesi ile anlatılır. *Zirat*, Ar. *ziyāret* kelimesinin fonetik ve semantik değişime uğraması yoluyla ortaya çıkmıştır. *Tatar Lëksikologiyesə* adlı çalışmada Tatar Türkçesinde *ziyaret* kelimesinin anlam genişlemesine uğradığı ve *zirat* kelimesinin bu kelimedenden ayrılarak ortaya çıktığı belirtilir (Zekiyev, Galiullina, Fettahova & Bulatova, 2015, s. 150). Bunun sonucunda Tatar dilinin söz varlığında *zirat* ve *ziyaret* kelimeleri iki ayrı kelime olarak yaşamaya başlamıştır. Tatar edebî dilinde *zirat* “vefat eden kişilerin gömüldüğü yer, mezarlık” (TTAS, 2016, s. 426) anlamıyla bulunur. *Ziyaret* ise hem *zirat* “mezarlık” hem de “ziyaret; (dinî bir anlamla) kutsal sayılan yerlere, evliyaların kabirlerine, türbelere

gidip dua etme" anlamlarını karşılar (TTAS, 2016, s. 428). *Zirat*, ağızlarda da "mezarlık" anlamıyla yaygındır: *Zirat beyremë* (Astrahan ağ.) (Bayazitova, 2002a, s. 214); *zirat* (Yav Yagı Kreşinleri) (Bayazitova, 1997, s. 134); *zirat, iskë zirat* (Nokrat ağ.) (Bayazitova, 2006, s. 113) vb.

İskë zirat adlandırması evliyaların mezarları için kullanılır. Evliya mezarları Sibiryâ Tatar ağızlarında *astana* (Tümen ağ., Tobol ağ.) kelimesi ile de anlatılır (Bayazitova, 2015, s. 11). Tatar edebî dilinde kaydedilmeyen bu kelimenin ağızlara özgü olduğu görülmektedir. Kelime Far. *āstāne* kelimesinden alıntıdır (TTES, 2015, C. I, s. 110). Sibiryâ Tatar ağızlarında bu kelime "evliyalar mezarlığı" anlamının yanında "kabir üstündeki yapı, mezar" için de kullanılmaktadır (Tumaşeva, 1992, s. 29). Bu kelimenin Farsçadan Sibiryâ Tatar ağızlarına geçişi bazı tarihî olaylara dayanmaktadır. Zakirova (2004, s. 69), Sibiryâ Tatarlarının İslamiyet'i kabulü sırasında bu dini halka öğretmek için Buhara'dan din ulularının geldiğini, bu kişilerin Sibiryâ'da yaşadıklarını belirtir. Onların gömüldüğü yerlerin ise *astana* olarak adlandırıldığını ifade eder. *Sibiryâ'da İslam* adlı çalışmada 1394'te (H. 797) Buhara'dan 336 atlı şeyh ile Şeybani Han'a tabi 1700 savaşçıdan oluşan askerin İrtiş boylarına, bugünkü Tobol Tatarlarının yaşadığı yerlere geldiği ve onların Sibiryâ Tatarları ile diğer Mecusî halkları İslam dinine çağırdıkları belirtilir. Bu kişilerin kendi rızasıyla İslamiyet'i kabul etmeyenlerle savaşmaları sonucunda 300 şeyhin öldüğü ifade edilir. Ölen şeyhlerin Tümen ülkesinin Tobol, Dubrovno, Vogay, Yarkev bölgelerinde gömülü olduğu; Tatarların buraları Far. *astana* "mukaddes kişilerin yattığı yer" diye adlandırdıkları belirtilir (Veliyev, 1996, s. 120). Sibiryâ Tatarlarında bu kutsal yerlerle ilgili *astana katım* (<Ar. *ḥatm*) adı verilen bir ritüele de rastlanır. Bu ritüel "evliyaların ruhuna bağışlanan, kurbanlar kesilip dualar okunan meclis" (TTZDS, 2009, s. 58) olarak açıklanır.

Tatar Türkçesinde "mezar, mezarlık" için *mazar* (<Ar. *mezār*) kelimesi de kullanılmaktadır ancak kelime bu anlamıyla Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde eskimiş bir kelime olarak bulunur (TTAS, 2018, s. 75). Kelimeye ağızlarda *mazar, mazar östë* (Tav Yagı Kreşin ağ.) (Bayazitova, 1997, s. 134), *mazar hebërlëgë* [<*kabërlëk*] "mezar yeri" (Nokrat ağ.) (Bayazitova, 2006, s. 113) vb. kullanımlarla yaygın olarak rastlanır. Tatar Türkçesinde "mezar; mezarlık" anlamında kullanılan *mazar* kelimesinin yanında "herhangi bir yer, belirsiz bir yer; herhangi bir şey" anlamıyla gösterilen ayrı bir *mazar* kelimesi de kayıtlıdır (TTAS, 2018, s. 75). Ayrı kelimeler gibi kaydedilen bu kelimelerin aslında çok anlamlılık durumunda olduğu söylenebilir. Kelimenin bu anlamının ortaya çıkış süreci yine mezarlıkla ilgili bir ritüele, *Kiremet*² adı verilen kötü ruha adaklar sunmaya dayanır. *Tatar Tërminologiyesënëj Tariyhiy Çıganakları* adlı çalışmada Orta Asya'dan geldiği düşünülen keramet sahibi kişilere inanma, onlara ibadet etme

² Kelimenin Ar. *kerāmet* kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Tatar Türkçesinde "evliyaların, kutsal kişilerin gösterdiği mucize" anlamındaki *keramet* (<Ar.) (TTAS, 2017, s. 207) ve bu kelimeden fonetik bir değişimle ayrılarak anlam değişmesine uğrayan *kiremet* (TTAS, 2017, s. 270) ayrı kelimeler olarak kayıtlıdır. *Kiremet* kelimesinin Ar. *kerāmet* "mucize" kelimesinden geldiği fikri kabul görse de (Urmançë, 2009, s. 148; Ahmetyanov, 1981, s. 31) bazı araştırmalarda bu kelimenin eski devirlerde Avrasya halklarının tanrılarını ve ruhlarını bildiren sözlerle (Altaylardaki Körmös vb.) ilgili olduğu belirtilir (Gıylmanov, 1999, s. 171). Bu fikir kelimenin sonradan Ar. *kerāmet* ile ilişkilendirildiği varsayımını da ortaya çıkarır.

şeklinde görülen geleneğin Bulgar döneminden beri yaşadığı belirtilir. Keramet sahibi kişilerin köylerde hastaları iyileştirme gibi çeşitli mucizeler gösterdiği kaydedilir. Bu kutsal kişi öldüğünde de kerametlerinin devam ettiği, onun kabrinin sıklıkla tapınma yeri hâline geldiği belirtilir. Mecusi Tatarlarda ve Kreşinlerde Kiremet'in kötü ruha dönüştüğü, "zarar veren, kötü ağaç" anlamında kullanıldığı ve bu ruhun kötü insanların kabrinin etrafında olduğuna inanıldığı kayıtlıdır. Bu kabirlerin çevrilip etrafına kurbanlıkların, çeşitli kumaş parçalarının, yumurtaların vb. atılması ve burada çok fazla şeyin yığılması neticesinde mezarın bir çöplüğe dönüştüğü belirtilir. Buradan hareketle Tatar dilinde *mazar* kelimesinin *eybër-mazar*, *ët-mazar* vb. tabirlerde kullanılarak gereksiz şeyleri, çer çöpü bildirmeye başladığı ifade edilir (Ehmetyanov, 2003, s. 144). Böylece Volga bölgesi dillerinde bu kelime eski bir batıl inancın sembolü hâline gelmiş, hatta bir aşağılama ifadesi olarak kullanılmaya devam etmiştir (Ahmetyanov, 1981, s. 38). Bugünkü Tatar edebî dilinde kelimenin "herhangi bir yer, belirsiz bir yer; herhangi bir şey" (TTAS, 2018, s. 75) anlamını kazanması söz konusu inanç ve ritüellerin bir neticesidir.

Sibiry Tatar ağızlarında kaydedilen *ostoğan* "ölü, cenaze" (Tumaşeva, 1992, s. 161) kelimesinin bu ağızlarda bulunmasının temelinde yine mezarlık ile ilgili bir ritüelin yattığını söylemek mümkündür. TTES'de *ostıhan* "idol", eskimiş bir anlamla "ibadet nesnesi; sevgili" ve özellikle Sibiry ağızlarında *ostoğan* "ölü, cenaze" anlamıyla gösterilir. Kelimenin Çağatayca vasıtasıyla Farsçadan alındığı ve *üstühani(y)-bude* "Budistlerde ölülerin gömülmeyp açık bırakıldığı, yırtıcı kuşlar tarafından yendiği bir tür mezarlık" ile ilgili olduğu; ölüleri belirli yerlerde açık bırakma ritüelinin Moğollarda ve Budist Türklerde 20. yüzyıla kadar yaşadığı ve Sibiry Tatarlarının da bu ritüeli bildikleri belirtilir. İdil-Ural bölgesinde ise *ostıhan* kelimesinde *mezar>kutsal yer>put* şeklinde bir anlam değişmesinin üstün geldiği ve bu sahada kelimenin "sevgili" anlamının da ortaya çıktığı kaydedilir (2015, C. II, s. 81). Bu kelimenin Sibiry Tatar ağızlarında bulunması onların İslamiyet ile geç tanışması ve eski ritüellerin pek çoğunu korumasıyla ilgilidir. *Ostoğan* kelimesi bu eski ritüellerden birini yansıtmakta, Sibiry ağızlarındaki Moğol etkisini de göstermektedir. Eski bir ölü gömme ritüeline dayanan, bir tür mezarlığı bildiren kelime Sibiry Tatarlarında anlam değişmesine uğrayarak yaşamaya devam etmiştir. Kelimenin Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde kayıtlı olmadığını, ağızlara özgü olduğunu belirtmek gerekir.

Tatar Türkçesinde edebî dilde ve ağızlarda bulunan *leḥēt* (<Ar. *laḥd*) ise "cenazeyi koymak için mezarın bir tarafından içe doğru kazılan oyuk" ve "mezar, kabir" (TTAS, 2018, s. 36) anlamlarındadır. Mişer grubu ağızlarında kelime aynı anlamla bulunur. Mezardaki bu oyuk kazmak ise *leḥēt suk-* tabiri ile anlatılır (Bayazitova, 2003, s. 163). Astrahan ağızında da bu tabir *leḥēt cıgar-*, *eleket* [< *leḥēt*] *cıgar-* (Bayazitova, 2002a, s. 190) şeklinde görülür.

Çoğunlukla İslamiyet etkisiyle dile yerleşen Arapça ve Farsça kelimelerin yanında Eski Türkçe döneminden bu yana dilde yaşayan ve Tatar ağızlarında mezar, mezarlık kavramlarını anlatan kelimelere de rastlanmaktadır. Astrahan Tatarlarında *tübe*, *ülë tübe* "kabir, mezarlık", *tübege alıp kit-* "mezarlığa götürmek" (Bayazitova, 2002a, s. 192-194) ifadeleri bulunur. Kelimenin "mezar" anlamıyla kullanımı ağızlara özgü

görülmektedir. Tatar edebî dilinde bu kelime “çatı; başın tepesi; bir şeyin üst kısmı; küçük yükselti, tepe” gibi somut anlamların yanında çeşitli mecaz anlamlarla kullanılmaktadır (TTAS, 2019, s. 830-831).

Sibiryaya Tatar Türkçesinde “mezarlık” için *kırbaş* (Tömen ağ., Tobol ağ.) kelimesi de kullanılmaktadır (TTZDS, 2009, s. 187). Bu adlandırmanın mezarların kır veya tarlanın başladığı yerde, en kenarda olması durumuna göre verildiği düşünülür (Timërgalin, 2017, s. 262). Kelime Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde kayıtlı değildir.

Tav Yagı Kreşinlerinde mezar için *tişek* kelimesi de kullanılmaktadır (Bayazitova, 2015, s. 178). Kelime bugünkü Tatar edebî dilinde “delinen, boş, açık kalan yer; bir şeyin içindeki boşluk; özel olarak açılan derinlemesine çukur” (TTAS, 2019, s. 601) anlamlarındadır. *Tişek* kelimesinin Tav Yagı Kreşinleri ağzında “mezar” anlamını da kazandığı görülür.

Tüben Kama Kreşinlerinde ise mezar için *ülëmtëk* kelimesine rastlanır (Bayazitova, 2015, s. 132). Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde etnografik söz varlığı içinde gösterilen bu kelime “cenazeyi gömerken kullanılan nesneler, kefenlik, sadaka olarak verilen şey vb.” anlamıyla kayıtlıdır (TTAS, 2021, s. 126).

4. Tatar Türkçesinde Ölen Kişileri Anma Törenleri ile İlgili İnanç ve Ritüellere Dayalı Söz Varlığı

Ölen kişileri anma ile ilgili ritüeller cenazenin gömüldüğü günden itibaren başlar. Anma törenleri ölen kişinin üçünde, yedisinde, kırkında ve ölüm yıl dönümünde devam eder. Bu törenlerde eski Türk geleneklerindeki yuğ törenlerinin bir parçası olan *ölü aş* geleneğine yaygın olarak rastlanır. Ölü aş hem anma törenlerini hem de bu törenler için hazırlanan yiyecekleri anlatır. İnan (2015, s. 189-190), ölü aş törenini ölümler kültürüyle ilgili en eski törenlerden biri olarak nitelendirir. Ölünün üçüncü, yedinci, kırkıncı günlerinde, yıl dönümünde verilen *ölü aşını* hazırlanan ziyafet, mezar üzerine yiyecekler bırakma gibi ritüeller sebebiyle ölümler kültürü ile ilgili Şamanizm geleneğinin bir parçası olarak görür.

Tatar Türkçesinde ölen kişileri anma törenleri için *ülë aş* adlandırması yaygın olarak kullanılır. Sibiryaya, Astrahan, Tüben Kama Kreşinleri ağızlarında “ölen kişiyi anma meclisi; ölen kişi adına pişirilen yiyecekler” için *ülë aş* (Bayazitova, 2007, s. 77); Nokrat ağzında *ülëk aş* (Bayazitova, 2006, s. 117); Astrahan ağzında *ülë Koranı, üle aş* tabirleri bulunur (Bayazitova, 2002a, s. 199). *Ölü aş* adı verilen anma meclislerinde İslam öncesi inançlarla İslamiyet’in kabulünden sonraki inançların, hatta Hristiyan Kreşinlere ait geleneklerin tam anlamıyla kaynaştığı veya karıştığı görülmektedir. Bu durum Tatar edebî dilinin ve ağızlarının söz varlığında izler bırakmıştır. Ölü aşlarının önceleri ölen kişiyi doyurmak ve onun ruhunu memnun etmek üzere şekillenmesi, daha sonra ziyarete gelenlere verilen bir yemeğe dönüşmesi Tatar Türkçesinin söz varlığında iz bırakan unsurlardan biri olmuştur. *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları* adlı çalışmada bu törenlerde yiyeceklerin sadece dirilere değil ölümlere de verildiğine hatta özellikle ölümlere ikram edildiğine değinilir. Söz konusu törenlerin doğrudan ölümleri doyurmak ve memnun etmek için yapıldığı, sonraları bu törenlere Kur'an okuma, hatim indirme gibi İslami katkılarının olduğu belirtilir. Bunların dışındaki uygulamaların ise (ölünün mezarına kırmızı saçma, et parçaları atma, kesilen

hayvanların yağlarından parçalar alınıp “*tiyebersin*” yani “ölüye değsin” diye ateşe atma vb.) Şamanizm geleneklerine göre yapıldığı vurgulanır (İnan, 1952, s. 21). Mecusilik döneminde Bulgar Türklerinde de ölen kişi için ikram, yiyecek vb. ayırma ve onun payını mezarının üstüne koyma geleneğinin olduğu görülür (Devletşin, 1999, s. 90). Tatarlarda bu geleneğe *tebërsën*, *tiyebërsën* kelimeleriyle Kreşinlerde rastlanır. Bayazitova (1997, s. 138-139), bu kelimelerin Nogaybek Kreşinlerinde yemek vaktinde yiyeceklerin yanında ibadet etme ritüeli esnasında söylendiğini belirtir. *Tebërsënge bar-*, *tebërsën it-* tabirlerini ise “ölen kişiyi anma meclisine gitmek ve ibadet etmek” anlamlarıyla gösterir. Bu inanışın eski Türk halklarındaki Gök Tanrı inancından alındığını vurgular. Nogaybek Kreşinlerindeki *gür* [<Far. *gūr*] *tebërsënë* tabirinin ise mezarlığa yiyecekler (yumurta, ekmek vb.) götürüp ölen kişinin kabri üstünde onu anmayı anlattığı görülür.

Tatar Türkçesinde söz konusu *tebërsën*, *tiyebërsën* kelimelerinin nasıl ortaya çıktığı, fonetik değişimleri tartışmalıdır. Bayazitova (1997, s. 138), bu kelimelerin fonetik değişime uğrayarak bugüne kadar gelebildiğini söyleyip *tebërsën* kelimesini “Tanrı versin” şeklinde açıklar. *Govori Tatar-Kryaşin v Sravnitelnom Osveşçenii* adlı çalışmasında ise bu kelimenin önceleri ikramlar, yiyecekler için tanrıya teşekkür etmek ve daha fazlasını istemek için yapılan bir pagan duası olduğunu belirtir. Bu duanın daha sonra cenaze törenlerinde de kullanıldığını ve ölen kişinin ruhunu tatmin ettiğine inanıldığını ifade eder. Tanrıya dua edilmesinden hareketle *tenribirsën>terbirsën>tebirsën* şeklinde bir değişimi işaret eder ve kelimenin Türk halklarının söz varlığının en eski katmanlarına kadar uzandığını belirtir (Bayazitova, 1986, s. 167). TTES’de (2015, C. II, s. 236) *tebërsën*, *tebërsë*, *tiyebërsën* varyantlarıyla gösterilen kelime bir pagan duası olarak nitelendirilmiştir. Ancak kelimenin *tenri birsën* şeklindeki izahına şüpheyile yaklaşılmış ve bu izah için başka verilerin de gerektiği belirtilmiştir. Bu kelimenin Kreşinlerde *teyrë birsën* şeklindeki Mecusi dua sözlerinden olabileceği, bununla ilgili başka izahların da mümkün olduğu dile getirilmiştir.

Tebërsën veya *tiyebërsën* adı verilen bu gelenek çeşitli ritüelleri beraberinde getirmiştir. Nogaybek Kreşinlerinde bu geleneğin içinde *tabak casav* ritüeline rastlanır. Ölen kişiyi anma meclisinde herkesin tabaklara yiyecekler koyup geldiği, tecrübeli bir kişinin bunları üç tabak şeklinde ayırdığı kayıtlıdır: *kartlar tabağı* veya *olı-korı tabağı*-davetlilerin hepsinin yemek yediği tabaktır; *uşa tabağı* (*uşa*: fırın veya ocak kenarına takılan kısım) yetimlerin hakkı; *can tabağı* ise ölen kişinin ruhu içindir (Bayazitova, 1997, s. 142). Bu ritüel için kullanılan adlandırmalarda Türk diline ait kelimelerle Moğolca, Arapça ve Farsça kelimelerin yan yana kullanıldığı görülür. *Tabak casa-* tabiri Ar. *ṭabāk* ve *casa-* (<Tat. *yasa-* “yapmak, hazırlamak” <Moğ. *casa-*) kelimelerinden oluşmuştur. *Kartlar tabağı* veya *olı-korı tabağı* tabirlerindeki *kart*, *olı*, *korı* kelimeleri Türk dilinin eski devirlerine dayanmaktadır. *Can tabağı* ise Far. *cān* ve Ar. *ṭabāk* kelimeleriyle kurulmuştur. TTES’de (2015, C. II, s. 361), *uşa tabağı* tabirindeki *uşa* kelimesi “fırının yanındaki, tabanındaki tezgâh, çıkıntı” anlamıyla kaydedilmiş ve kelimenin Tü., Moğ. *ul*, *ol* “taban, alt tabaka, dip” kelimesinden türediği, *ul+ça>uça>uşa* şeklinde fonetik bir değişimle ortaya çıktığı belirtilmiştir.

Kreşinlerde ölü aşı geleneğinin ölen kişinin mezarı yanında da devam ettiği görülür. Bu gelenek anma günlerinde ölen kişinin ruhunu çağırma, onun da kendisi için verilen ziyafete katılmasını sağlama gibi ritüellerle gerçekleştirilir. *Canın çakır-* ve *canın ozat-* tabirleri ile kaydedilen bu ritüelin anma günlerinde ölen kişinin mezarına gidip onun ruhunu çağırma ve tören bitince ruhu tekrar uğurlama şeklinde gerçekleştiği belirtilir (Bayazitova, 1992, s. 280). Bu ritüeller eski Türk inanç sisteminin kalıntılarıdır. Mecusilikten kalma gelenekler olarak nitelendirilen bu tür ritüellerin ölüyle diri arasındaki bağı koparmamaya yönelik olduğu düşünülür (Alkaya & Kirillova, 2018, s. 117).

Anma törenlerinde ölen kişi için kurban kesme ritüeli de bulunur. Cenaze törenlerindeki eski Türk unsurlarından biri olan bu ritüel, kurban sunusu- *kan çıkaruv* olarak adlandırılır (İshakov, 2004, s. 138). Eski Bulgar Türklerinde ölen kişileri anmak için *kan kön* yani kurban günü ritüelinin gerçekleştirildiği kayıtlıdır (Devletşin, 1999, s. 86). Tatar halkında da kişinin öldüğü gün veya daha sonraki anma günlerinde kurban kesme geleneği görülür. Kazan Tatarları ve Mişerlerde cenazenin çıktığı gün evde yeme içme geleneğinin olmadığı ancak Tatar halkının bazı gruplarında kişinin öldüğü gün kurban kesme ve yemek verme geleneğine rastlandığı; Kreşinlerde *korban çal-*, *kan çıkar-* olarak adlandırılan bu ritüelin Sibiry'a ağzlarında *kan çıkar-* şeklinde bulunduğu ifade edilmektedir (Bayazitova, 2015, s. 231, 236-237).

Kazan Ardı Kreşinlerinde ölü aşı ve kurban kesme ritüelleri bir başka ritüeli daha ortaya çıkarır. Ölen kişiyi anma meclisinden kalan yiyeceklerin ve bu törende kesilen kurbandan kalan kemiklerin çeşitli geleneksel uygulamalar ile ağaç dibi gibi yerlere döküldüğü, buna da *söyek ozatuv* adının verildiği görülür (Bayazitova, 2015, s. 303-304). Söz konusu ritüel *ülë aşı* tabirinde olduğu gibi Eski Türkçe döneminden bu yana dilde yaşayan kelimelerle kurulmuştur.

Kreşin Tatarlarında Hristiyan dinine ait bazı bayramların öncesinde ve sonrasında, bazı dinî günlerde ölen kişileri anma törenleri gerçekleştirilmektedir. *Tügëm, tügëm-çeçëm* veya *tügüv* olarak adlandırılan anma günü "*Paskalya* ve *Simëk* bayramları öncesinde bütün ölenleri anma töreni" olarak nitelendirilir. Söz konusu anma günlerinde mezarlığa yiyeceklerle gidildiği, bunları mezarın üstüne döküp döndükleri kayıtlıdır (Bayazitova, 1997, s. 141). *Tügëm* veya *tügëm-çeçëm* ritüelinin farklı günlerde gerçekleştiği ve buna göre adlandırıldığı görülür. *Kutsal Bakire Meryem'in Şefaati Günü* olarak bilinen Pokrav günü, Petrus ve Pavlos'u anma günleri gibi Hristiyan dinine ait ritüeller Kreşin Tatarlarının söz varlığını da etkilemiştir. Kreşin Tatarlarında bu anma günleri *pıkırav tügëmël pokorav tügüvë* "*Pokrovskie pominki*", *pitırav tügëmël pitırav tügüvë* "*Petrovskie Pominki*" (Bayazitova, 1986, s. 167) olarak adlandırılmıştır. Rusça *pominki* kelimesi Kreşin Tatarlarının söz varlığında *pumilka* (Bayazitova, 1997, s. 136) şeklinde kullanılır hâle gelmiştir. *Pominki* Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde de "Ortodoks mezhebinde ölen kişiyi anma meclisi" (TTAS, 2018, s. 587) anlamıyla yerini almıştır. Hristiyan dinini benimseyen Kreşinlerin bu dine ait terimleri kullandığı açıktır. Bununla birlikte bu terimin karşılığında, aynı anlamla Türk diline ait bir kelime olan *sagınuv* (Bayazitova, 1997, s. 136) kelimesini de kullandıklarını belirtmek gerekir. Tatar Türkçesinde "hatırlamak, özlemek; istemek" gibi anlamlarla kullanılan kelimenin

ölen kişileri anma, özleme vb. hislerle anma törenlerine ad olduğu görülür. Söz konusu anma törenleri için kullanılan ve Tatarcadaki *tük-*, *çeç-* fiillerinden türemiş olan *tügēm*, *tügēm-çeçēm* veya *tügüv* ise Türk dilinin ve tarihinin eski dönemlerine uzanır. *Eski Türk Dini Tarihi* adlı eserde eski Türklerde ölümlere aş vermenin önemli bir görev sayıldığı, eski zamanlarda yiyeceklerin doğrudan ölüye verildiği yani mezara konulduğu veya döküldüğü belirtilir. Manevi kültür geliştikten sonra bu törenlerin “sevabını ölünün ruhuna bağışlamak” amacıyla fakirlere yemek, helva vermek şeklini aldığı ifade edilir. Ayrıca bu geleneğin doğulu Müslüman Türklerde *ata* ve *tögüm-döküm* terimleriyle anlatıldığı vurgulanır (İnan, 1976, s. 153-154). Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde *tügēm* kelimesi tek başına bulunmaz. *Tügēm könē* şeklinde “Kreşin Tatarlarında ölen kişileri anma günü” anlamıyla etnografik söz varlığı içinde kayıtlıdır (TTAS, 2019, s. 841). Ayrıca *tügēm-çeçēm* “dökülen saçılan şeyler” şeklinde aktif bir kullanımla ve “kişi öldüğünde sadaka olarak verilen şeyler, paralar” şeklinde eskimiş bir anlamla kaydedilmiştir (TTAS, 2019, s. 841). Kelimenin geleneksel anlamlarının pasif söz varlığı içinde kaldığı ve bu anlamların ağızlarda yaşamaya devam ettiği söylenebilir. *Tügēm* misalinde olduğu gibi *çeçēm* kelimesinin de Tatar edebî dilinde sadece “kabir sadakası” şeklinde etnografik bir anlamla korunduğu görülmektedir (TTAS, 2021, s. 378).

Atav kelimesine ise Tatar Türkçesi ağızlarında (Temnikov ağ., Hvalin ağ., Kuznetsk ağ., Bastan ağ.) “ölen kişi için yemek verme” anlamıyla rastlanır (Bayazitova, 2003, s. 166). Ölen kişiyi anarak onun anısına yemek yeme töreni olan *ata*, Tatar Türkçesinde “isim vermek; bağışlamak, ithaf etmek; ismini söylemek vb.” (TTAS, 2015, s. 243) anlamlarla kullanılan *ata-* fiilindendir.

Aktık tuy (Kazan Ardı ağızları), *kaldık tuyı* (Sergaç ağ.) ve *sonğı tuy* (Astrahan ağ., Sibirya ağızları) tabirleri de ölen kişiyi uğurlama veya anma meclislerini adlandırmak için kullanılır (Bayazitova, 2015, s. 225). Söz konusu tabirler ölen kişinin son toyunu anlatır.

Ölen kişileri anma törenleri yılın belli dönemlerinde gerçekleştirilebilir. Kreşinlerde Paskalya (*Olı Kön*) sonrası ölen kişileri anmak için yapılan, bütün halkın mezarlığa gittiği gün *ülēler olı könē* olarak adlandırılır (Bayazitova, 2015, s. 69). Sibirya ağızlarından Tümen, Tobol ağızlarında kaydedilen *tsım* “yaz başında mezarlığa gidip burada yiyip içip ölenleri anma günü” için kullanılır. *Tsım salırğa bar-* tabiri de “ölen kişileri anmak için mezarlığa gitmek” anlamındadır (TTZDS, 2009, s. 719). *Tsım*, bütün ölenleri anma günü olarak nitelendirilir. Bu anma gününde yiyeceklerin pişirildiği, Kur'an okunduğu, mezarlığa yiyecekler götürüldüğü kayıtlıdır. Kelime Tatar edebî dilindeki *cim* “yem, yiyecek” kelimesi ile ilgili görülür. *Cim>yim*, *çim*, *tsım* (*ts* sesine dönüştüren ağızlarda) şeklinde bir değişimle açıklanan bu kelimenin ölenleri, ruhları doyurma, onları yüceltip anma anlamına büründüğü ifade edilir (Bayazitova, 2015, s. 266-267). Söz konusu ritüelde eski Türk inanç sisteminin kalıntıları ile İslam dinine ait ibadetlerin iç içe geçmiş olduğu görülür. Bu ritüelin *tsımkatım* “*tsım* gününde dinî meclis düzenlemek” (Bayazitova, 2015, s. 267) şeklinde *katım* (<Ar. *hetēm*) kelimesi ile kullanımı da bu fikri destekler niteliktedir.

Anma törenlerinin adlandırılmasında İslamiyet’in etkisiyle dile yerleşen kelime ve tabirlerin de etkili olduğu görülmektedir. Mişer ağızlarında Ar. *hetēm* “hatim” kelimesi

ile kurulduğu görülen *hetëm aş* tabiri “ölen kişiyi anma meclisi, dinî meclis” anlamındadır (Bayazitova, 2007, s. 76). Sibiryâ Tatarlarında bu tabir *katım aş* şeklinde “ölen kişiyi anma meclisi, hatim aş” (Bayazitova, 2001, s. 193), “cenaze çıkan eve dışarıdan pişirilip getirilen yiyecek” (Tumaşeva, 1992, s. 123) anlamlarıyla görülür. *Hetëm* kelimesi Tatar edebî dilinde de aktif olarak kullanılır.

Kêçë yoma [<Ar. *cum* 'a] *Koranı* (Astrahan ağ.), ölen kişinin kırkı çıkınca bir yıl içinde her perşembe günü okunun duadır ve *kêçë yoma* yani perşembe günü ruhların geldiğine inanılarak okunur (Bayazitova, 2002a, s. 201).

Tav Yagı Kreşinlerinde *erem tuy*, ölü gömme ile ilgili meclisin adıdır (Bayazitova, 2007, s. 37). Ölen kişiyi defnedip eve döndüklerinde “*Erem tuyga kildëk.*” derler (Bayazitova, 1997, s. 135). Tatar Türkçesinde *erem* (<Ar. *harâm*) “boşa, faydasız, boş yere harcanan; acınacak hâlde, feci” anlamlarında; *erem bul-* ise “boşa harcanmak; vakitsiz ölmek; (hayvanlar için) kırılıp ölmek; (yiyecek için) ziyan olmak; *mec.* yerini bulamamak, izi kalmadan kaybolmak; *mec.* gereksiz, dengi olmayan kişiye denk gelmek” anlamlarındadır (TTAS, 2015, s. 344). Tatar Türkçesinde “haram” anlamındaki *haram* kelimesi de ayrıca bulunur. *Erem*, bu kelimedenden fonetik değişmelerle ayrılarak ortaya çıkmış ve anlam değişmesine uğramıştır.

Ölüm yıldönümünde gerçekleştirilen dinî meclisler için *yıl kişesë* (Lembre ağ.), *yıl bilgësë* (Temnikov ağ.), *cıllık atav* (Bastan ağ.), *yıl goranı* (Astrahan ağ.), *yıl katımı* (Tömen ağ.) vb. adlandırmalar yapılır (Bayazitova, 2015, s. 28). Bu adlandırmalarda da İslam dininin etkisiyle dile yerleşen kelimelerle Türk dilinin tarihî devirlerinden bu yana yaşayan kelimeler yan yana bulunur.

Ölü aş tabirinde de görülebileceği gibi anma törenleri ölen kişiler ve bu törenlere gelen konuklar için hazırlanan yiyeceklerden çoğu zaman ayrı tutulmaz. Bu törenler için ölen kişinin evine gelen konuklar da çeşitli yiyecekler getirir. Doğumda, düğünde ve ölümden getirilen bu yiyecekler *savım* adı verilir. Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde *savım* teknik bir terim olarak “iplik ölçü birimi”, etnografik anlamla “toylara getirilen hediye, yiyecek” ve ağızlarda “hatim aşlarına getirilen hediye” anlamlarındadır (TTAS, 2019, s. 20). Toylara getirilen bu yiyeceklerin kendine özgü ritüelleri vardır. Mesela, Tav Yagı ve Tömen ağızlarındaki ritüellerde ölen kişiyi anma meclislerine getirilen yiyeceklerin tek sayıda olması gerektiği kayıtlıdır (Bayazitova, 2015, s. 333). *Savım* kelimesinin kökeni açık değildir. TTES’de (2015, C. II, s. 126, 147) kelime “toy hediyesi” anlamıyla kaydedilmiş; kelimenin kökeni **sawğım*, **sawğın* şeklinde gösterilmiş ve Tatar Türkçesindeki eskimiş kelimelerden biri olan *savga* “hediye” (<Moğ. *saguga* “çeyiz”) ile ilişkilendirilmiştir.

Anma törenleri için kullanılan çoğu tabir aynı zamanda bu törenler için hazırlanan ve birer ritüel hâline gelen yiyecekleri de kapsar. Söz konusu yiyeceklerin anma törenleri için hazırlanmasında ve bu törenlerde sunulmasında ise eski Türk inançları ile İslamiyet ve Hristiyanlığa ait geleneklerin kaynaştığı görülür. Bu durum Tatar Türkçesinin ölüm sonrası inanç ve ritüelleri üzerine şekillenen söz varlığına da yansımıştır.

Tatar Türkçesinde ölen kişileri anma törenleri ve bu törenlerde hazırlanan yiyecekler için yaygın olarak kullanılan *ülë aş* adlandırmasının yanında Kazan, Mişer

ve Sibirya grubu ağızlarında daha çok dualarla gerçekleştirilen bir gelenek olarak görülen *meyët* [<Ar. *meyyit*] aşı “ölen kişiyi anma meclisinde pişirilen yiyecekler” ve *comağ, ocmağ* aşısı (Hvalin ağ.) “ölen kişiyi anma meclislerinde ikram edilen yiyecekler” (Bayazitova, 2007, s. 71, 78) tabirlerine de rastlanır. *Comağ* veya *ocmağ* (<ET *uçmak* “cennet”) aşı daha çok cenazenin gömülmesinin ardından dağıtılan helva vb. yiyecekleri anlatır.

Anma törenleri için hazırlanan bazı yiyeceklerin hazırlanış şekli, sayısı gibi hususlar çoğu zaman tek başına birer ritüel hâline gelir. Tatarların ölüm sonrası ritüellerinde görülen ve kokunun ölen kişilerin ruhuna ulaştığı şeklindeki eski bir inanca dayanan *is çıgaruv* [*is< iyě, iyě+sě* “kokusu”] (TTES, 2015, C. I, s. 313) bunlardan biridir. Bayazitova (1997, s. 202-203), *is çıgaruv* tabirini “tavaya yağ koyup bir hamur yiyeceği pişirmek” şeklinde açıklar. Bütün ölenlerin ruhuna bağışlanan, eski devirlerden gelen bu inancın Tatar halkının tamamında bulunduğunu ama Astrahan ağızında ve Sibirya ağızlarında bu geleneğin içeriğinin de eski şekliyle korunduğunu belirtir. *İs çıgaruv* ritüeli ağızlarda *may isě çıgar-* (Nokrat ağ.) (Bayazitova, 2006, s. 117), *may-yěs çıgar-* (Sibirya ağızları) (Bayazitova, 2001, s. 187) “yağ kokusu çıkarmak” varyantlarıyla görülür.

Yağ kokusu çıkarma ritüeli ile ilgili yiyeceklerden biri *bavırsak*’tır. Tatar Türkçesinde *bavırsak* [<ET *bağarsuk, bağırsuk*] (TTES, 2015, C. I, s. 146) kelimesi “mayasız hamurun ufak ufak doğranıp kızgın yağda pişirilmesiyle hazırlanan yiyecek” (TTAS, 2015, s. 371) anlamındadır. Astrahan ve Sibirya Tatarlarında ölen kişiyi anma meclislerinde pişirilen geleneksel bir yiyecektir (Bayazitova, 2015, s. 311). Astrahan Tatarlarında bu yiyeceğin bir türü olarak ölen kişinin ikinci gününde *kıyıkça* (<*kıyık+ça*) “ufak ufak kıyılıp yağda pişirilen hamur aşısı” hazırlandığı da görülür (Bayazitova, 2007, s. 200-201). *Bavırsak* doğum, düğün, ölüm gibi geçiş zamanlarında yapılan toylarda yaygın olarak bulunan geleneksel bir yiyecektir.

Tüben Kama Kreşinlerinde *ülě güçtineçě* (<Rus. *gostinets*) “ölen kişiyi anma meclisinde pişirilen küçük ekmek” anlamıyla kullanılır (Bayazitova, 2007, s. 87). Rus. *gostinets* kelimesi Tatar edebî dili sözlüklerinde *küçtineç* “saygı sebebiyle veya hediye olarak verilen yiyecek” (TTAS, 2017, s. 630); ağızlarda *gaçinça, güçniç* (Nokrat ağ.), *güsnits* (Sergaç ağ.) vb. varyantlarla bulunur (Bayazitova, 2007, s. 86).

Ölüm sonrası ritüellerinde, anma törenlerinde önemli olan yiyeceklerden biri de *pitraç~pitras*’tır. Kelimenin ağızlarda kullanımı yaygındır. Mayalanmış veya mayalanmamış hamurdan pişirilen küçük ekmeği, çöreği anlatan bu kelimenin ağızlarda *pitër* (Astrahan ağ.), *petër* (Sibirya ağızları), *pitraç~ pitras* (Mişer ağızları), *pitıras* (Tümen, Kuznetsk, Çistay ağ.) gibi varyantlarla kullanıldığı ve ölen kişinin hayrına pişirilen bir yiyeceği adlandırdığı görülür (Bayazitova, 2007, s. 17, 181). *Pitraç* kelimesinin ortaya çıkışında İslamiyet ile dile yerleşen dinî terimlerin etkili olduğu söylenebilir. Dinî terminoloji halkın günlük yaşamına nüfuz etmiş, bu terminolojiye ait kelimeler kimi zaman anlam değişimleriyle yaşamaya devam etmiştir. *Pitraç* sadece ölenleri anma törenlerinde değil, düğünlerde de ikram edilen ritüel bir yiyecek hâline gelmiştir. Bayazitova (2007, s. 17, 181-182), kelimenin *pitır+aç/aş* şeklinde oluştuğunu ve Ar. *fitır, fatır* kelimelerinin fonetik yönden değişime uğramasıyla ortaya çıktığını

belirtir. *Fitir* “Ramazan ayı hürmetine verilen hayır”, *fatir* “ekşi çörek” kelimelerinin İslam dininin yeni kabul edildiği dönemlerde Araplardan Türk halklarına geçtiğini, fonetik ve semantik değişimler geçirerek ağızlarda ve folklorda kullanıldığını ifade eder.

Kazan Ardı Kreşinlerinde Hristiyan dininin etkisiyle dile yerleşen *praspara* kelimesine rastlanır. Yun. *prosforá* kelimesinden gelen bu kelime “kiliseye getirilen hayır”, “çörek şeklinde yuvarlak ekmek” (Bayazitova, 2015, s. 317) anlamlarıyla kullanılır.

Tabikmek, *tebikmek* (<*taba+ikmek*) “ekmek hamurunun ince bir şekilde tavaya yayılarak pişirilmesi ile yapılan yiyecek” ise Orta Ural, Perm, Kreşin, Mordva-Karatay ağızlarında ölen kişiyi anma meclislerinde pişirilen geleneksel bir yiyecek hâline gelir ve bu yiyecek cenaze evden çıkınca pişirilir (Bayazitova, 1997, s. 248-249). Far. *tāve* ve Türkçe *ikmek* kelimeleri ile kurulan *tabikmek* Tatar halkının günlük yaşamında da önemli bir yer tutar. Kelime Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde de kayıtlıdır (TTAS, 2019, s. 300).

Butka, *botka* veya Kreşinlerde *kunak butkası* adı verilen yiyecek genellikle yarmadan yapılan, suda ya da sütte pişirilen, ölen kişi gömüldüğünde hazırlanan yiyeceklerden biridir (Bayazitova, 1997, s. 278, 281). Bu yiyeceğin şaman geleneğine dayandığı görülür. Anohin (2006, s. 35), *potko* “su, arpa unu ve süt karıştırılarak yapılan bulamaç” kelimesini Altay Şamanlığına ait bir gelenek olarak göstermiş ve söz konusu yiyeceğin yer altı ruhlarına sunulan kansız kurbanlardan biri olduğunu belirtmiştir.

Butka, Tatar Türkçesinde aktif kullanılan ve anlam dairesini genişleten kelimelerdendir. Kelime “lapa” anlamının yanında “lapa gibi yumuşatılan karışım; *mec.* karışık, düzensiz” anlamlarını kazanmıştır (TTAS, 2015, s. 624). Bayazitova (2007, s. 278), *butka* kelimesinin *buta-* fiilinden türediğini belirtmiştir. TTES’de (2015, C. I, s. 218), “yulaf lapası” anlamıyla kaydedilen *butka-botka* kelimesinin Çuvaş, Hakas, Altay, Tuva, Moğol dillerinde de bulunduğu; *buta-* “karıştırmak” fiili ile ilgisinin halk etimolojisi sonucunda ortaya çıktığı belirtilir.

Elbe (<Ar. *halvā*) “helva” Tatar Türkçesinde oldukça fazla fonetik varyantla aktif kullanılan kelimelerden biridir. Bayazitova (2007, s. 6, 339) kelimenin *helwe*, *kelbe*, *elbe*, *halwa*, *alwa*, *halba*, *alba* gibi fonetik varyantlarını kaydetmiş ve bu yiyeceğin özellikle Tatar halkının eski geleneklerini koruyan gruplarında -Astrahan ağızında, Kreşin ve Sibiry ağızlarında- çeşitli toy meclisleri için hazırlanan tılsımlı, geleneksel bir yiyecek olduğunu vurgulamıştır. Tatar Türkçesi sözlüklerinde hem *helve* hem de onun fonetik varyantı *elbe* kayıtlıdır (TTAS, 2015, s. 330; TTAS, 2021 s. 243). Bu iki kelime zaman içinde ayrı anlamları karşılar hâle gelmiş, sözlüklerde de ayrı kaydedilmiştir.

Tatar edebî dili sözlüklerinde de kayıtlı olan *koymak* “sıvı hamuru kızgın tavaya koyup incecik pişirilen yiyecek” ve buradan genişlemiş çeşitli anlamlarla kullanılır (TTAS, 2017, s. 311). Ağızlarda “akıtma, krep” anlamıyla kaydedilen *koymak* (<*koy- <kuy-* “dökmek”) kelimesinin Türk dillerinde, Mari, Udmurt, Çuvaş dillerinde yaygın olarak bulunması Mecusi geleneklere bağlı bir ritüel olması ile ilgili görülür (TTES, 2015, C. I, s. 431).

Tatar edebî dili sözlüklerinde etnografik söz varlığı içinde gösterilen *küzirmek* “tuzsuz hamurdan yapılan, ince bir şekilde tavada pişirilen yiyecek” anlamındadır (TTAS, 2017, s. 552). Kelimenin *küz* “delik” ya da *küz* “köz” ve *ikmek* kelimeleri ile kurulduğu düşünülür (TTES, 2015, C. I, s. 487). Nogaybek Kreşinlerinde anma meclislerinin en değerli yiyeceği olarak görülür (Bayazitova, 2015, s. 329).

Farsçadan alınan ve Tatar edebî dilinde *çelpek*; Sibiry ağzlarında *çelbek*, *tselbek* şeklinde bulunan yiyecek ölen kişiyi anma meclisinde pişirilen ritüel yiyeceklerden biridir ve bu yiyeceği pişirmenin çeşitli inceliklerinin, tılsımlarının olduğu (tek sayıda pişirilmesi gibi) bilinmektedir (Bayazitova, 2015, s. 320-321). Bu yiyeceğin kırk bir delikli olduğu ve Tat. *çelpek* kelimesinin Far. *çehel be yek* “kırkta bir” tabirinden geldiği kayıtlıdır (TTES, 2015, C. II, s. 421). Kelime Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde ritüel yiyecek anlamı olmadan *çelpek* “ufak ufak açılmış hamurların kaynayan yağda pişirilmesiyle hazırlanan yiyecek; *koş tëlë*” olarak kayıtlıdır (TTAS, 2021, s. 369).

Tatarların geçiş ritüellerinde *kırk* kelimesinin oldukça fazla kullanıldığı, ritüel yiyeceklerin ve nesnelerin bu sayıda olmasına önem verildiği görülmektedir. Bu kelimenin Türk halklarında, şamanların hayatında dinî bir terim olarak önemli olduğu ve daha sonra söz konusu dinî anlamını yitirdiği, sadece çokluk bildiren bir kelime olarak kullanıldığı belirtilir. Buna rağmen *kırk töyën töyënlev* [kırk düğüm atmak], *kırıgın uzdırıuv* [ölen kişinin kırkını çıkarmak] gibi bazı tabirlerde bu kelimenin Şamanizm izleri taşıdığı ve dinî anlamla yaşamaya devam ettiği ifade edilir (Celey, 2000, s. 101). Ritüel yiyeceklerin sayısında da kelimenin söz konusu eski anlamının izlerine rastlanır. Ritüellerde sayısı bakımından önem taşıyan yiyeceklerden biri olan *kümeç* [<*köm-meç*, *köm*- “sıcak küle gömüp pişirmek” (TTES, 2015, C. I, s. 493)] anma törenlerinin geleneksel yiyeceği hâline gelir. Bayazitova (2015, s. 316), Nogaybek ve Tüben Kama Kreşinlerinin anma meclislerinde kırk tane pişirilen bu çöreğin kırk kişiye dağıtıldığını belirtir. Tatar edebî dilinde ise bu kelimenin “yağ, yumurta, şeker vb. ile pişirilen yiyecek” ve konuşma dilinde “beyaz undan pişirilen ekme” anlamlarıyla geçiş ritüellerini yansıtmayacak şekilde kaydedildiği görülür (TTAS, 2017, s. 570). Kazan Ardı ve Tüben Kama Kreşinlerinde rastlanan, *ğërde* [<Far. *girda* “yuvarlak” (TTES, 2015, C. I, s. 232)] adı verilen ufak çörek de ölen kişinin kırkında kırk tane pişirilen yiyeceklerden biridir (Bayazitova, 2015, s. 315). Yine Kazan Ardı Kreşinlerinde *kırıgına kırık katlama* (Bayazitova, 2015, s. 261) şeklinde adlandırılan bir ritüel çerçevesinde *katlama* adı verilen yağda pişirilen bir çörekten kırk tane pişirme geleneği vardır.

Astrahan ağzında ve Sibiry ağzlarında, ölen kişileri anma törenlerinden kalan yiyeceklerin dağıtılması geleneğine bağlı bir ritüelden de söz etmek gerekir. *Sarkıt* adı verilen ve hürmetli kişilerin, yaşlıların tabağından arta kalan bu yiyeceklerin tılsımlı güce sahip olduğu düşünülür. Ölen kişi yaşlıysa ve hayatını güzel yaşadıysa oradaki kişilerin de onun yaşına kadar yaşaması dileğiyle *sarkıt* dağıtılır. Ölen kişi genç ise söz konusu törenlerde bu yiyeceklerin dağıtılmadığı görülür (Bayazitova, 2015, s. 336). Tatar edebî dili sözlüklerinde *sarkıt* eskimiş bir kelime olarak “hürmetli, tanınmış konukların sofrasından kalan yiyecek ve içecek” anlamıyla kayıtlıdır (TTAS, 2019, s.

67). Bayazitova (2007, s. 20), Eski Türkçe dönemine kadar uzanan bu kelimenin anlamının bugünkü *sark-*, *sarkıt-* ile açıklanabileceğini belirtir.

Sonuç

Tatar halkının ölüm sonrası inanç ve ritüellerinde Tengricilik, İslamiyet ve Hristiyanlık ile ilgili unsurlar çoğu zaman iç içe görülür. Bu durum Tatar edebî diline ve çoğunlukla da Tatar Türkçesi ağızlarının söz varlığına yansımıştır. Tatar Türkçesinin ölüm sonrası inanç ve ritüellerini yansıtan söz varlığında İslam dininin etkisiyle dile yerleşen Arapça ve Farsça kelimelere, dinî terimlere daha fazla rastlansa da Hristiyan dinine mensup Kreşin Tatarlarının söz varlığında Hristiyanlık ile ilgili kelime, terim ve ifadeleri de görmek mümkündür. Bununla birlikte İslamiyet öncesi döneme ait olan ve Tengricilik, Şamanizm gibi din veya inanç sistemlerinden bugüne kadar gelen pek çok ritüel bugünkü dinî uygulamalarla karışmış durumdadır. Eski Türk dininden, inanç sistemlerinden gelen bu inanış ve ritüellerin daha çok Türk dilinin eski devirlerinden bu yana yaşayan kelimelerle anlatıldığını söylemek mümkündür. Özellikle eskicil unsurları koruyan gruplarda (Kreşin, Sibirya ve Astrahan Tatarları) bu kelimelere daha fazla rastlandığı görülmektedir.

Çalışmada -fonetik varyantlar incelemenin dışında tutularak- 144 farklı kelime ve ifadeye yer verilmiştir. Çalışmada incelenen 144 kelime ve ifadenin 60'ının (%41,6) çoğu zaman İslam dininin etkisiyle dile yerleşen Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler, dinî terimler veya bu kelimelerle oluşturulan ifadeler olduğu tespit edilmiştir. 6 (%4,1) kelimenin (*gırup*, *batışka*, *pıkırav*, *pitırav*, *pumilka*, *güçtineç*) ise Rusçadan alıntı olduğu ve Hristiyan Kreşin Tatarlarının ağızlarında bulunduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte ölüm sonrası inanç ve ritüelleri ile ilgili söz varlığının önemli bir kısmı Türk diline ait kelimelerden oluşur. İslam dininin yaygın etkisinin yanında Tatar halkının gelenek ve ritüellerinde eski inanç sistemlerine ait izler bugün hâlâ mevcuttur. Bu durum din ve inanışlara dayalı pek çok unsurun Türk dilinin tarihî devirlerden bu yana yaşayan kelimeleri ile ifade edilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın *Tatar Türkçesinde Defin Törenleri ve Ritüelleri ile İlgili Söz Varlığı* başlıklı bölümünde 44 farklı kelime ve ifadeye yer verilmiştir. Bu kelime ve ifadelerin 20'si İslam dininin etkisiyle Arapça ve Farsçadan alıntıdır. Bu bölümde İslam dininin etkisiyle dile yerleşen unsurlar *meyët*, *kefën*, *aḫiret*, *tabut*, *tehlıyl*, *cënaza*, *namaz* gibi kelimelerdir. Bu kelimeler ile Türkçe kelimelerin oluşturduğu *meyët sakla-*, *meyët kiçle-*, *aḫiret külmegë*, *tehlıyl eyt-* vb. ifadeler de yaygın olarak kullanılmaktadır. Tespit edilen Arapça ve Farsça alıntılar daha çok İslam dini kurallarına göre gerçekleştirilen kefenleme, cenaze namazı gibi uygulamalarla ilgilidir. Kreşin Tatarlarında ise Hristiyan dininin etkisiyle *tabut* kelimesinin yanında *gırup* (<Rus. *grob*) kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimelerin dışında defin törenleri ve ritüellerinin Türk dilinin eski devirlerinden bu yana yaşayan kelimelerle anlatıldığı anlaşılmaktadır.

Çalışmanın *Tatar Türkçesinde Yas Ritüelleri ile İlgili Söz Varlığı* başlıklı ikinci bölümünde İslam öncesi ritüellerinin pek çoğunun korunduğu görülür. Yas ritüelleri diğer ölüm sonrası ritüellerine göre daha fazla eskicil unsur barındırmaktadır. Bu bölümde incelenen 14 kelime ve ifadenin 12'sinin Türk diline ait kelimeler olduğu, bu alana dair söz varlığının temelini Türk dilinin tarihî devirlerinden bu yana yaşayan

kelimelerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. *Sıkta-*, *sıgıt*, *sıgıtçı*, *cıla-*, *buzla-*, *kër tot-*, *qara kiy-*, *kër kiy-*, *aqlıqqa çık-* vb. kelime ve ifadeler yas ritüellerinin temel söz varlığı unsurlarını oluşturmaktadır. Bununla birlikte söz konusu bölümde Kreşin ağızlarında 1 Arapça (*iman*) ve 1 Rusça (*batışka*) alıntı kelimeye rastlanmıştır.

Çalışmanın *Tatar Türkçesinde Mezar ve Mezarlık Kavramları ile İlgili İnanç ve Ritüellere Dayalı Söz Varlığı* başlıklı üçüncü bölümündeki söz varlığı unsurlarının temelini İslam dini etkisiyle dile yerleşen Arapça ve Farsça kelimelerin oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu kelimeler çoğu zaman dinî terimler olarak dile yerleşmiş ve Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde ve ağızlarda yaşamaya devam etmiştir. Bu bölümde incelenen 28 kelime ve ifadenin 22'si Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler veya bu kelimelerle oluşturulan ifadelerdir. *Gür*, *kabër*, *gür sadakası*, *kabër sadakası*, *zirat*, *astana*, *mazar*, *lehtë* gibi alıntı kelimelerin yanında ağızlarda mezar ve mezarlık kavramları Türk diline ait kelimelerle de anlatılmıştır. Astrahan Tatarlarında mezarlık için *tübe*; Sibiry Tatarlarında *kırbaş*; Tav Yagı Kreşinlerinde *tişek* kelimelerinin kullanılması bu durumu yansıtmaktadır.

Çalışmanın *Tatar Türkçesinde Ölen Kişileri Anma Törenleri ile İlgili İnanç ve Ritüellere Dayalı Söz Varlığı* başlıklı dördüncü bölümünde incelenen ritüeller İslam öncesi geleneklerin yanında İslamiyet ve Hristiyanlıktan gelen unsurlarla şekillenmiştir. Ölen kişileri anma törenleri ile ilgili inanç ve ritüellere dayalı söz varlığı ise Türk dilinin yüzyıllardır yaşayan kelimeleri ile İslamiyet, Hristiyanlık gibi dinlerin etkisiyle dile yerleşen alıntı kelimeleri bir arada bulundurması yönüyle önem taşımaktadır. Mesela, *ülë aşı* adı verilen ve ölen kişinin ruhuna bağışlanan anma meclislerinde İslam öncesi ritüellerle İslam dini kurallarının iç içe olduğu görülmektedir. Bu durum Tatar Türkçesinin söz varlığına da yansımış, ölü aşısı için *ülë Koranı* (Astrahan ağ.) tabirini de ortaya çıkarmıştır. Bu bölümde incelenen 58 kelimenin 17'sinin Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler veya bu kelimelerle oluşturulan ifadeler (*ülë Koranı*, *gür tebersenë*, *qorban çal-*, *tsımkatım*, *hetëm aşı*, *këçë yoma Koranı*, *elbe*, *çelpek* vb.) olduğu görülmüştür. Kreşin Tatarlarında Hristiyan dininin etkisiyle Rusça ve Yunancadan alıntı 5 kelimeye rastlanmıştır: *pıkırav* (<Rus.) *tügëmë*, *pıtırav* (<Rus.) *tügëmë*, *pumilka* (<Rus.), *güçtineç* (<Rus.), *praspara* (<Yun.). İslam öncesi ritüellerin yaygın olarak görüldüğü bu bölümde daha çok Türk dilinin tarihî devirlerinden bu yana yaşayan kelimeler kullanılmıştır.

Çalışmadan elde edilen verilere göre defin törenleri, ritüelleri ile mezar, mezarlık kavramları ile ilgili inanç ve ritüellere dayalı söz varlığı unsurlarında Arapça ve Farsça alıntı kelimeler daha fazla bulunmaktadır. Bu durum defin işlemlerinin daha çok İslam dini kurallarına göre yapıldığını ve bu alandaki söz varlığının da dinî terimlerle şekillendiğini göstermektedir. Yas ritüelleri ve ölen kişileri anma törenleri ile ilgili söz varlığı unsurlarında ise Arapça ve Farsça alıntılar daha az bulunmaktadır. Bu alanlarda İslam öncesine ait inanç ve ritüellerin izlerine fazlaca rastlanmakta, söz konusu inanç ve ritüeller çoğu zaman Türk dilinde tarihî devirlerden bu yana yaşayan kelimelerle ifade edilmektedir.

Sibiry, Kreşin ve Astrahan Tatarlarında İslam öncesi döneme ait inanışların ve geleneklerin daha fazla korunduğu; bu durumun ağızlardaki söz varlığına da yansıdığı anlaşılmaktadır. Mesela, bugün Tatarlar arasında yaygın olmadığı bilinen ve

cenaze gömme geleneklerindeki eski unsurlardan biri olan koşmalar söyleme, ağlama geleneğinin Kreşin, Sibiryâ ve Astrahan Tatarlarında yaşadığı görülmektedir. Bu gelenek yas ritüelleri ile ilgili ET *sıgt*, *sıgtçı* kelimelerinin Tatar Türkçesinde bugün hâlâ varlığını sürdürmesi sonucunu doğurur. Astrahan Tatarlarının yas ritüellerinden biri olan ve üzerindeki kıyafeti bir yıl boyunca çıkarmama, yırtılıp eskiyene kadar yıkayıp tekrar giyme şeklinde gerçekleştirilen *kër totuv* ritüeli de bu eski unsurların bazı gruplarda bugün de yaşatıldığını destekler niteliktedir.

Tatar Türkçesi ağızları ölüm sonrası inanç ve ritüelleri ile ilgili söz varlığı bakımından zengin bir veri sunmaktadır. Tatar edebî dilini yansıtan sözlüklerde eskimiş kelimeler olarak kaydedilen çoğu kelimenin (*sarkıt*, *mazar* vb.) ağızlarda aktif bir şekilde yaşamaya devam ettiği görülmüştür.

Extended Abstract

Death is one of the transitional stages of human life. Death, with its unknown and feared aspects, has revealed many rituals throughout the life of societies. Especially the rituals performed after-death have features that vary from society to society.

The beliefs and rituals of the Tatar people regarding the after-death were shaped by the ancient Turkic religion, belief systems (Tengrism, shamanism, paganism), Islam and Christianity. It is seen that these religions and belief systems are intertwined in the rituals. The reflections of this situation can also be observed in the vocabulary of Tatar language. Especially Kazan Tatar dialects have rich data in terms of vocabulary reflecting after-death beliefs and rituals. It is seen that dialect groups that preserve archaic elements provide richer data than literary language. From this point of view, this study analyses the vocabulary elements based on after-death beliefs and rituals in both Tatar literary language and Tatar dialects. The evaluated data were obtained by analysing dictionaries reflecting Tatar literary language, dictionaries and studies on Tatar dialects, and lexicological studies. The vocabulary elements are often explained together with the rituals and mythological elements they are related to. The origin information of the identified words and expressions is also briefly included. In the analysed data, Arabic, Persian and Russian quotations were also identified in addition to the words belonging to the Turkish language. It was determined under the influence of which religion or belief system these words settled into the language. The data obtained were analysed in four main sections determined by a thematic classification: Vocabulary Related to Burial Ceremonies and Rituals in Tatar Language, Vocabulary Related to Mourning Rituals in Tatar Language, Vocabulary Based on Beliefs and Rituals Related to the Concepts of Grave and Cemetery in Tatar Language, Vocabulary Based on Beliefs and Rituals Related to Commemoration Ceremonies of Deceased in Tatar Language.

The study included 144 different words and expressions. It was found that 60 (41.6%) of these words and expressions are mostly Arabic and Persian loanwords and religious terms that have entered the language under the influence of Islam. In addition to the words that have entered the language under the widespread influence of Islam, -especially among the Kryashen Tatars- terminology related to Christianity was also found. It was observed that 6 (4.1%) words (*gırup*, *batışka*, *pıkıray*, *pitıray*,

pumilka, güçtineç), which were determined to be borrowed from Russian, were found in the dialects of Christian Kryashen Tatars.

There are also traces of old Turkic religion and belief systems (Tengrism, shamanism, paganism) in the posthumous beliefs and rituals of the Tatar people. As a result of this situation, it has been observed that the vocabulary of after-death beliefs and rituals includes words reflecting the old Turkic religion and living since the ancient times of the Turkic language. It has been determined that beliefs and rituals belonging to the pre-Islamic period are more encountered especially in the Kryashen, Siberian and Astrakhan Tatars, which are determined to preserve the ancient elements, and these elements are expressed with words that have existed since the historical periods of the Turkish language.

When the words and expressions analysed in the study are evaluated thematically, it is seen that Arabic and Persian loanwords are more in the vocabulary reflecting the concepts of burial ceremonies, grave and cemetery. This situation shows that burial procedures are generally carried out according to the rules of Islamic religion. In the vocabulary related to mourning rituals and commemoration ceremonies of the deceased, Arabic and Persian quotations are less. It has been observed that pre-Islamic beliefs are more present in these rituals and ceremonies, archaic elements are preserved, and words that have existed since the historical periods of the Turkish language are used in the vocabulary in these fields.

Kısaltmalar

ağ. : ağız

Ar. : Arapça

ET : Eski Türkçe

Far. : Farsça

mec. : mecaz

Moğ. : Moğolca

Rus. : Rusça

Tat. : Tatarca

Udm. : Udmurtça

Kaynakça

- Ahmetyanov, R. G. (1981). *Obşçaya leksika duhovnoy kultury narodov Srednego Povoljya*. Moskva: Nauka.
- Ahunzyanov, Ė. M. (1968). *Russkie zaimstvovaniya v Tatarskom yazıke*. İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- Alkaya, E. (2021). *Sibirya Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Alkaya E. & Kirillova Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (dil, tarih, kültür)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay şamanlığına ait materyaller*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2014). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bakirov, M. H. (2008). *Tatar folklorı*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Bayazitova, F. S. (2015). *Halık traditsiyelerë lëksikası: Sonğı tuy (diniy folklor hem cirlë söyleş tekstları yassılığında)*. Kazan: TEHSİ.
- Bayazitova, F. S. (2007). *Aş-su hem halık traditsiyelerë lëksikası*. Kazan.
- Bayazitova, F. S. (2006). *Nokrat söyleşë, ruhiy miras: Gaile-könkürëş hem yola tërminologiyesë, folklor*. Kazan: Dom Peçati Neşriyatı.
- Bayazitova, F. S. (2003). *Tatar-Mişer ruhiy mirası: Gaile-könkürëş, yola tërminologiyesë hem folklor*. Saransk: Tatar Gazetası.
- Bayazitova, F. S. (2002a). *Estërhan Tatarları, ruhiy miras: Gaile- könkürëş, yola tërminologiyesë hem folklor*. Kazan: Fikër.
- Bayazitova, F. S. (2002b). *Urta Ural (Sverdlovsk Ölkesë) Tatarları, ruhiy miras: Gaile- könkürëş hem yola tërminologiyesë, folklor*. Kazan: Fikër.
- Bayazitova, F. S. (2001). *Sëbër Tatarları ruhiy miras: Gaile-könkürëş, yola tërminologiyesë hem folklor*. Kazan: Fikër.
- Bayazitova, F. S. (1997). *Këreşënner. Tël üzëncëlëklerë hem yola icatı*. Kazan: Matbugat Yortı Neşriyatı.
- Bayazitova, F. S. (1992). *Gomërnëñ öç tuyı- Tatar halkınıñ gaile yoları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Bayazitova F. S. (1986). *Govori Tatar-Kryaşın v sravnitel'nom osveşçenii*. Moskva.
- Celey, L. (2000). *Tatar tëlëñëñ tariyhiy morfologiyesë (oçerklar)*. Kazan: Fikër.
- Devletşin, G. (1999). *Törkiy-Tatar ruhiy medeniyetë tariyhi*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ehmetyanov, R. G. (2003). *Tatar tërminologiyesënëñ tariyhiy çıganakları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- EUTS. Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Fëdorova, Ė. N. (2004). *Tatar halık mekallerënde Garep hem Farsı alınmaları (N. İsenbetnëñ öç tomık "Tatar halık mekallerë" cıyıntıgı buyınça)*. Kazan Devlet Universiteti.
- Gıylmanov, G. (1999). *Tatar mifları- ikëñçë kitap*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve bugün Şamanizm, materyaller ve araştırmalar* (8. Baskı). Ankara: TTK Yayınları.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- İnan, A. (1952). Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntıları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(4), 19-30.
- İshakov, D. M. (Red.). (2004). *Ėtnografiya Tatarskogo naroda*. Kazan: Magarif.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mehmütov, H. (2008). *Gıybeler tarihinin sehfeler (etimologik ezlenüvler)*. Kazan: TEHSİ.
- Mirhayev, R. F. & Gumerov, İ. G. (2017). *Tatarskaya religiozno-yazıkovaya kartina mira: Ėvolutsiya kulturnıh i duhovno tsennostnıh oriyehtirov*. Kazan.
- Ramazanov, D. B. (2002). *Nazvaniya odejdi i ukraseniya v Tatarskom yazıke*. Kazan: İzd-vo Master Layn.
- Timërgalin, A. (2017). *Milliyet süzlëğë: Anlatmalı süzlëk (II)*. Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTAS (I-2015, II-2016, III-2017, IV-2018, V-2019, VI-2021). *Tatar tëlënëñ anlatmalı süzlëğë*. Kazan: TEHSİ.
- TTES (2015). Ehmetyanov, R. G. *Tatar tëlënëñ etimologik süzlëğë (I-II)*. Kazan: Megarif-Vakit Neşriyatı.
- TTZDS (2009). *Tatar tëlënëñ zur dialektologik süzlëğë* (F. S. Bayazitova, & D. B. Ramazanov, & Z. R. Sadiykov, & T. H. Heyrëtdinova, haz.). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Tumaşeva, D. G. (1992). *Slovar' dialektov Sibirskih Tatar*. İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- Urmanç, F. İ. (2008). *Tatar mifologiyesë, entsiklopëdik süzlëk: 3 tomda (I)*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Urmanç, F. İ. (2009). *Tatar mifologiyesë, entsiklopëdik süzlëk: 3 tomda (II)*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Veliyev, F. (1996). Sibirya'da İslam (M. Öner, çev.). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 100, 119-125.
- Yusupova, E. Ş., Nebiullina, G. E., Dënmöhemmetova, Ė. N., Mögtesimova, G. R. (2010). *Tatar paremiyelerënëñ tëlë*. Kazan: İhlas Neşriyatı.
- Zakirova, İ. G. (2004). *Tatar folklorı meseleleri*. Kazan: Fikër.
- Zekiye, M. Z., Galiullina, G. R., Fettahova, R. F., Bulatova, E. K. (2015). *Tatar lëksikologiyesë: Öç tomda (Tom-I)*. Kazan: TEHSİ.